

Edebiyat ve Tıp Arasındaki Güçlü Bağlar¹

Dr. Mustafa Şerif el-Ânî*

(Çevirenler: Abdulhalik BAKIR*- Abdulhamit DÜNDAR**)

Tıp ve edebiyat kelimeleri hem anlam hem de amaç bakımından birbirine benzemektedirler. Edebiyatın manalarından bir tanesi *ed-de'buyani* çalışmayı alışkanlık haline getirene kadar şevkle devam etmektir. Bu yüzde *ed-de'bukelimesinin* *edeb* kelimesine dönüştüğü söylenmiştir. Kelime ayrıca nefsi terbiye, ahlak ve davranışı güzelleştirmeye de delâlet eder. Şiir, kıssa, ahbâr ve ensâb öğrenimi ve rivâyetine de *edeb* denmiştir. Bazıları da yine kitap te'lif etmeye genel olarak *edeb* demişlerdir. Bilimin muhtelif sahalarındaki meşhur müelliflere hasrettiği Mu'cemu'l-Udebâ adlı eserinde Yâkût el-Hamevî [*edeb* kelimesi için] şu tarifeyi vermiştir: “*Tebrîzî, Şerbu'l-Hamâse'de edeb hakkında şöyle diyor; Edeb, insanın yaptığı güzel ve kıymetli şeylere verilen isimdi, sonra kullanımı yaygınlaştı ve genel olarak söylenegelen bir şey oldu*”. Hicri ikinci asrın yarısından sonra ise *edeb* kelimesi oyun ve sanatları anlatanlar için kullanıldı. Bir kısım insanlar da *edeb* ismini toplumun bir kesimi için zaruri kurallar ve davranış

1 Makale künyesi: Mustafa Şerif el-Ânî (1977), “el-Evâsıru'l-mekîne beyne'l-edebi ve't-tıbbi, el-Etibbâü'l-üdebâ üsâtü'l-'ukûl ve'l-cüsûm”, *el-Mevrid* (C: VI, S. 4, ss. 9-30), Bağdat.

مصطفى شريف العاني (١٩٧٧)، “الأواصر المكيئة بين الأدب و الطب الأطباء الإدياء و اساة العقول و الجسموم”، المورد، العدد ٤، ج. ٦، ص. ٩-٣٠، بغداد

♣ Mustafa Şerif el-Ânî, 1912 yılında Irak'ta dünyaya gelmiş, 1981 yılında vefat etmiş Iraklı bir göz doktorudur. Düleym/Ramadi livasına bağlı Fırat üzerinde yer alan Âne kasabasından olup, Irak'ın meşhur fakihlerinden Şeyh Muhammed Şerif el-Ânî'nin ikinci oğludur. Fransa'daki Lyon Üniversitesi'nden mezun olmuştur. Polis Hastanesi müdürlüğü gibi çeşitli idari görevler üstlenmiştir bkz. İbrahim ed-Derûbî (1958), *el-Bağdâdiyyân ve Ahbârubum ve Mecâlisubum*, Matbaatü'r-Ribâta: Bağdat, s. 181-2.

* Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

** Arş. Gör. Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

[Not: Çevirinin gerekli kısımlarında yapılan eklemeler ve katkılar köşeli parantezle belirtilmiştir. Ayrıca makalenin Arapça aslındaki kaynakça kısmı akademik kriterlere uygun olmadığından, yeniden ele alınarak ikmal edilmiştir. Makalenin mukaddimesi şeklinde düşünülmüş olan *Araştırmannın terimleri ve kaynakları* kısmı, karışıklığa sebebiyet vermemesi için makalenin son kısmına eklenmiştir.]

biçimleri olarak kullanmışlardır. el-Hasan b. Sehl'den (ö. 226) şöyle bir söz rivayet edilmiştir: “Edeb ondur: ud, satranç, savlecân, tıp, bendese, binicilik, şair, nesîb (eski Arap kasidesinde konusu aşk olan başlangıç), önemli olaylar, sonra gece sohbeti şiirleri, hadis ve meclislerde insanların öğrendikleridir.” Câhız da tıbbî edebiyatın bir parçası olarak sayar. Keza, hicri dördüncü asrın ikinci yarısında, İhvânü’s-Sâfâ da risâlelerinde tıbbî, edebiyatın içinde saymaktadır. Onlar tıp ilmine bilim ve sanat dedikleri için, tıp hem bir bilim hem de sanattır. Fakat tıbbâ gelince, o T üçgeni gibidir; ruh ve bedenın ilacı, sihir, yumuşak huyluluk, irade ve alışkanlıktır.

[Tıp kelimesi] üstün ile (*et-Tabb*) okunduğunda, maharetli ve becerikli manasına da gelmektedir. Bu yüzden bir doktorun edib, bir edibin de doktor olmasından daha doğal bir şey yoktur. Yine Arap edebiyatı sanatçısı ile Arap tıbbının imtizacında bir tuhaflık yoktur. Şüphesiz tıp insanla birlikte gelişmiştir fakat gayesi bakımından olduğu kadar dereceleri bakımından da farklılaşmıştır. Bununla birlikte hastalıklar insanın hilkatinden itibaren ona eşlik etmiştir. Muhtelif denemelerle buna karşı konulmaya çalışılmış, acı ve sancuları hafifletmek için çeşitli yollara başvurulmuştur. Yaptığımız araştırmalar,hastalıkların sihir, hurafe ve yıldızlarla tedavi edildiğini kesin bir biçimde ortaya koymaktadır. Arabistan yarımadasından göç ederek Mezapotamya’ya yerleşen Sümer ve Babil tıbbına dair kayıtlar da yine bizi bunu göstermektedir. Tıbbın onlardakitemsilcileri, kâhinler, falcılar, ilmi, kabiliyeti ve güzel ahlakıyla temeyyüz etmiş kimselerdi. İslâm öncesine kadar tıp ilmi uzun yüzyıllar bu seyrine devam etmiş, edebiyat ve tıp birbirini tamamlayan iki unsur olarak yan yana kalmıştı. Ediplik, tıp mesleğini icra eden, başarısı ve üstünlüğüyle temeyyüz etmiş kişilerin neredeyse doğal bir sıfatı olmuştu. Çünkü edebi bilgi tıp biliminden önce gelirdi. Bu yüzden edib bütün ilimleri ihata etmiş olmalı, bununla birlikte tıp ilminide bilmeliydi. Zâhiren kişinin yapması gereken ve meşhur olduğu sanat diğer bilgilerini görünmez kılmalıdır.Ancak edip tabip veya tabip edip her iki sahada yetenekli olsa da, ya ediplik sıfatı tabipliğine ya da tabipliği edipliğine galebe çalar. Mesela Hâris b. Kelede es-Sekafî yakınları ve insanlar arasında ikna etme yeteneği, hikmet bilgisi ve hazırcevaplığıyla meşhur olmasının yanında hem bir filozof, hem edip hem de bir tabipti. Fakat tıp sıfatı diğerinin üzerinde olduğundan o da bununla şöhret bulmuştu. Yine Ebu’s Salt Ümeye b. Abdulaziz b. Ebi’s Salt da mükemmel bir doktor ve meşhur bir şairdi. Bununla birlikte şâirlik vasfı ön plana çıkmış ve kendisi şâir olarak tanınmıştır. İşte bu şekilde her insan zâhiri olguları kendi bakış açısıyla görür ve ona göre

hükmeder. Bir doktor, İbn Sînâ'yı filozof olarak değil de tabip olarak görür, bir filozof ise Fârâbî'yi tabip olarak değil, filozof olarak görür.

Edip düşünürlerden bir tanesi ediplerle tabipleri şöyle mukayese etmiştir: Edip ve tabip iki ayrı kaptâ sâfi bir bal üretmek için bir çiçeğin etrafından uçan ve onun nektarını soğuran iki arıya benzer... Dahası edibin duygularını aşır, hislerine hükmeden ve hislerin en incesine kadar derinleştiği hakikatini de gösterir. Onun durumu, sanatını mantık ve duyguları üzerine inşa edip sonra aklıyla onlara hükmeden tabibe benzer. Sanatını mantık ve duyguları üzerine bina edip sonra aklıyla onlara hükmeden tabip gibi, edip de toplumun felaketlerini, hastalıklarını araştırır ve onu tespit ettiğinde ise tedavisine başlar. Benzer bir biçimde hastalığın sebeplerini araştırır, bulguları topladığında ve dikkatli bir biçimde tetkik ettiğinde hastalığı teşhis eder ve hangi tedavinin gerekli olduğuna karar verir. Bunlardan biri toplum hekimi, diğeri ise bireylerin tabibidir. Edip hisleri ve düşünceleri inceltir, toplumun fertlerinin yetenek ve kabiliyetlerini artırır. İnsanların zihinlerindeki hastalıkları iyileştirmek için çok uzun zaman alan araştırmalar yapar. İncelemelerinin ardından tetkiklerden elde ettiği bilgilerle teşhis ve tespitlerini ortaya koyar. İşte o zaman hastasının rahatsızlık belirtilerine göre tanısını koyan ve ilacını veren doktor gibi bir kimse olmuştur.

Arap dili ve edebiyatımızın, tarihimizin, felsefemizin, akli ve nakli muhtelif ilimlerimizin tarih boyunca devam eden ilmi birikimin bir devamı olduğu konusunda en ufak bir şüphe taşımıyoruz. Muasır edebiyatçılarımız, âlimlerimiz, tarihçilerimiz, ortaya koydukları eserlerde ulaştıkları üslup ve yeniliklerikadim edebiyatımıza ve görkemli ilmi geçmişimize borçludur. Edebiyat muvacehesinden durum de bu şekildedir. Bu tarih, bu felsefe ve diğeri ilimler, kazanç ve katkılarıyla mazideki Rönesans'ımıza, küresel uygarlığın gelişimi ve onunla uyumuna işaret etmektedir. Bu zengin mirasın muhafazasında ise tükenmez bir kaynak olan Arap dili güvenilir bir koruyucu olmuştur. Ebedî mucize olan Allah'ın kitabı ise dili korumuştur. İşte bunlar, Arap diliyle kardeş olup kendine mahsus özelliklerini yitiren ve tarih olan dillerin durumuna düşmesini önlemiştir. Halbuki o dillerde de edebiyat, tıp ve fen bilimleri mevcuttu. O menbâdan diledikleri gibi su içen edipler, alimler, tabipler ve bilim insanları vardı. Bizler halen böyle bir ilmi birikimden istifade ediyoruz. Günümüz Arap halkları, atalarımızın mahrum olduğu teknolojiye sırtını yaslayan ilmi ve fikri ilerlemeye sahip olmasına rağmen, bizler halen o saf kaynaktan içmeye muhtacız. Bu kültürlerin birbirleriyle nasıl irtibat kurdukları ve Arapçanın bu yükü taşımaya nasıl başararak her bir ilim ve fennin kaynağını tanıyabilecek istidatı sahip olduğu konusuna gelince; Macar

dil bilimci, müsteşrik Abdulkerim Germanus'un (*Gyula Germanus*) ifade ettiği üzere, bu husus onun bütün dünya dilleri arasında kelime bakımından en zengin dillerden biri olmasındadır.

Araplar İslâm'ın zuhûrundan sonra da Arapçanın varlığını ve saygınlığını koruyabilmiş ve bu onlara zor gelmemiştir. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'e sahip olmalarının yanında edebiyat, şiir, emsâl ve kısasıyla mağrur bâdiye hayatı yanibaşlarında varlığını devam ettiriyordu. Diğer yandan İslâm'ın zuhurundan sonra fütuhâtın genişlemesiyle birlikte bazı yabancı kelimelerin Arapçaya karışması dili tehdit eder hale gelmişti. Çünkü Şuûbiyye Hareketi dilin özelliklerini bozmaya ve o sağlam kalenin kapılarını çalmaya başlamıştı. Arapçanın kan kaybettiğini hisseden hâlis Araplardan bir grup dilci, Arapçayı yabancı kelimelere karşı müdafaa eden sahih fusha kelimelerin toplanmasına gayret etti. Bu çalışma aynı zamanda dinin ve kavmiyetin temel dayanaklarının yabancı köleler tarafından bozulmasını önlemiştir. Bu aynı zamanda idârî ve kazâî meselelerde devlet işlerinin ifadesinde Arapçanın tek dil olarak kullanılmasını beraberinde getirdi. Daha sonra Arapçaya giren yabancı kelimeler çeşitli mağlub ülkelerin halkları arasında yayıldı. Korkulan sonuç vaki olmadan, ömürlerini Arapçaya ve ona giren yabancı kelimeleri tespit etmeye vakfeden ve dilbilimi araştırmacılarının çalışmaları başladı ve bu çalışmalar devam etmektedir. Biz de kapılarını bu yeni imparatorluğun açtığı ilimlerin temeli olması için dilde meydana gelen değişim ve dönüşümleri ele alarak başlıyoruz. Arap dilinin güvenilir bekçileri dilin temellerini, sabit kurallarını ortaya koyan kitaplar telif etmekle işe başladılar. Mesela el-Halil "Kitâbu'l-Ayn"ı ortaya koydu, öğrencisi Sibeveyh "el-Kitab"ıyla onu takip etti. Ebû Ubeyde ve el-Esmâî de eser telif ettiler. Sonra bunu tarih tedvini ve fıkıh eserlerinin telifi takip etti. 3/8. asrın başlarında tarih araştırmaları nesir olarak kaleme alınıyordu. Daha sonra dini araştırmalar da fenni nesir ile kaleme alınmış böylece divan kitapları yaygınlaşmıştı. Sonra çeşitli bilim sahalarındaki birçok telifatı ve risalesiyle nesrin babası Câhız'ın zamanı gelir. Halife Me'mun'un (159-255/775-868) hürmet ettiği ve Arapçaya nakledilmesi için Beytü'l-Hikmeyi kurduğu Yunan Medeniyetinin yaygınlaştırılmasında Câhız'ın önemli bir yeri vardır. Câhız edebiyat ve lügatta oldukça sağlamdı. Çünkü bu ilimleri Basra'daki ve el-Mirbed'deki Arap hatiplerden ve Bağdat'taki el-Esmâî ve en-Nazzâm gibi ilim adamlarının menbaından tahsil etmişti. Din, siyaset, felsefe, iktisat, tarih, coğrafya, biyoloji ve matematik gibi alanlarda verdiği eserler, onun ulaştığı yetkinliğe, kuvvetli üslûbuna ve nesirdeki dehasına işaret etmektedir. Telif ettiği eserlerin en meşhurları

şunlardır: *Kitâbu'l-Beyân ve't-Tebyân*, *Kitâbu'l-Buhalâ*, *Kitâbu'l-Hayavân* ve *Risâletü't-terbi'* ve't-Tedvîr.

Me'mun döneminde katiplerin faaliyetleri ve çeşitli coğrafyalardan Beytü'l-Hikme'ye akın eden tercümanlar, bu yeni medeniyetten önce husule gelen, Grekler, Romalılar, Persler, Hintliler ve Kıptîler'in edebiyat, tıp, tarih ve felsefe gibi muhtelif ilimlerde bıraktıkları hazinenin muhtelif dillerinde yazılmış eserlerinden talep edilenleri Arapçaya tercüme ediyorlardı. Tercüme hareketi sınırları belirgin olmayan bir dille başladı. Ancak çok geçmeden ilmi nesrin yaygınlaşmasıyla birlikte açık ve sağlam bir üslup kazandı. Mütercimim aslı, muhtemelendogru anlatımı ve kolay anlaşılır olmayı sağlamıştır.

Halife Harun Reşid savaşlarda mağlup ettiği kimselerden fiyde yerine çeşitli ilim ve fen dallarına ait yazmalar alıyordu. Eserlere olan bu rağbet öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, el yazması ilmi eserler, terazideki ağırlığı kadar altın ya da gümüşle satın alınmıştır. Böyle bir rağbet ve himaye sayesinde, Araplarda daha önce görülmemiş olan tıp, felsefe, mantık, ahlak, siyaset, astronomi, matematik, anatomi, botanik, zooloji, ilim ve fenne dair diğer sahalardaki çok büyük bir mirasın nakli gerçekleşmiş oldu. Tercümenin üslubu giderek daha ihtişamlı ve daha zarif hal almaya başladı. Arap dili kelime bilgisi ve formülasyonu bakımından mütercimlerin istedikleri vüs'ata erişmişti. Bazı kelimelerin türevlerinden yeni kelimeler türetmişler, bir kısmını da Arapçalaştırarak onların iraplarını bulmuşlardır. Halife Me'mun döneminde Bağdat çeşitli bölgelerden öğrencilerin yaşam alanı haline geldiği gibi, Hipokrat, Pisagor, Eflatun, Aristo, Batlamyus, Galen, Dioscorides, Öklit ve Arşimend gibi yazarların eserlerinin ihtişamlı miraslarının ışığını yayan bir merkez haline gelmişti. Arap toplumu dili ve edebiyatı sayesinde Hipokrat'ın tıbbını, Batlamyus'un astronomisini, Öklit'in hendesini, Yunan ve İskenderiye dönemlerine ait diğer ilimleri tanıdı. Optika, comterya, astronomya, metafizika, aritmetika, matematiğe gibi kelimeler ta'rib edilerek dil içinde gönül rahatlığıyla benimsemiştir. Himosis, Kimos, felfemun gibi lafızlar Arap alimlerin eserlerinde yaygın olarak kullanılan ilmi terimlerdi. İlim arttı ve Bağdat'tan Şam'a, Kâhire'den Mağrip beldelerine kadar metropollerde ve şehirlerde yaygınlık kazandı. Örneğin Endülüs'teki mescitler üniversiteler gibi çalışıyordu. Halifelerin sarayları, devlet adamları ve alimlerin evleri de aynı şekilde ilim ve edeb meclisleri hüviyetindeydi. Bağdat, Dımaşk ve Kahire'den önce çoğunluğunu Nastûrî Süryanilerin kurduğu Urfa, Nusaybin, Kınnesrin, Antakya ve Cündişâpur'daki müesseselerin Roma ve Yunan medeniyetinin yayılmasındaki rolünü de inkar etmemek gerekir. Halifeler, alimler ve tabilere kucak açıp, onlara onurlu ve rahat bir yaşam sundular.

İslam Arap İmparatorluğu'nun sınırları doğuda Çin'den, batıda Fransa sınırlarına ve kuzeyde Atlantik'e kadar uzandı. Bu imparatorluğun Arap ve sonradan Araplaşmış acem halkları bu kaynaklardan beslenmişlerdir. Alimler ufku geniş Arap dilinde eğitime giriştiler. Her bir alimin muhtelif ilimlere ait ciltlerce eserleri ortaya çıktı. Miladi 9. asrın ortalarında el yapımı kağıtlar neredeyse Arap İmparatorluğu'nun uzak doğu şehirlerine kadar yaygınlaştı. Semerkand'dan Kayrevan'a, Bağdat'tan Endülüs'e kadar olan kültür merkezleri arasındaki iletişim böylece kolaylaştı. Yunanca'dan ve diğer dillerden önce Süryanice'ye sonra Arapçaya çeviren mütercimler sayesinde tercüme ve telif eserlerin sayısı arttı, bu da yeni Arap felsefesinin, tıbbının ortaya çıkmasını sağladı. Tercümanların sayılarının, bilgi ve anlayışlarının artmasıyla birlikte tercüme edilen eser sayısı da aynı oranda arttı, böylece çeviri faaliyetleri ivme kazandı. Daha sonra doğrudan kendi düşüncelerini Arapça olarak kaleme alan ve esertelif etmeye başlayan, el-Kindî, er-Râzî, İbn Sînâ ve el-Farâbî gibilerinin ortaya koydukları bilimsel eserler bu sahada özgüveni artırdı. Onların verdikleri matematik, takvîmü'l-büldân ve astronomi sahaslarındaki eserleri ilmi görünümlü olmakla birlikte, ilmi Arap nesir üslubunu yansıtır. Bu eserlerin ana temalarının ilmi olmasına rağmen edebi zevke de mâlik oldukları açık bir biçimde görülmektedir.

İlmi nesrin gelişmesi ve Mu'tezilenin zuhuruyla birlikte telif çalışmaları, Yunan felsefesine karşı mücadeleyi şiddetlendirdi. Nitekim Müslüman alimlerin Fıkıh ve usûlü dair kaleme aldıkları eserlerde hızlı bir artış görülür. Böylece Buhârî, Müslim, Tirmîzî, İbn Mâce ve Nisâbü'rî'nin kaleme aldıkları hadis kitaplarının yanında Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i ortaya çıktı. İlmî araştırmaların yaygınlaşmasıyla birlikte özellikle edebiyat ve düz yazı gelişti, tıp, astronomi, felsefe ve matematik alanlarında yazılan eserlerin sayısı arttı. İbn Sînâ, İbnü'l-Heysen, el-Beyrûnî, Câbir, el-Harezmi, er-Râzî, İbnü'n-Nefis, ez-Zehrâvî, es-Sûfî, İbn Yûnus, İbnü'l-Avâm ve diğerlerini okuyan kişi, onların sağlam Arap dil bilgileri ve çarpıcı ilmi üslupları karşısında saygı ve hayranlık duyar. Bu alimlerin sayesinde Arap dili muhtelif ilimlere ait istilahları başarılı bir biçimde kendine uyarlamış, Yunanca yazımın özünü alarak lüzumsuz olanları terketmek suretiyle açık bir kalıba dökülmüştür. Camston [?] "*Tıp Tarihi*" eserinde şöyle diyor: "Galen ve İbn Sînâ'nın eserlerini karşılaştırmak yeterlidir, birincisi anlaşılabilir, ikincisi ise gayet açık seçiktir, yine ikincisinde açık bir metodoloji bulunurken, ilkinde ise bulunmamaktadır." Tarihçi Sarton da onlar hakkında: "*Eğer Arap bilginlerin çalışmaları olmasaydı, Avrupa Rönesans'ının bilginleri böyle bir başlangıç meydana getiremez, medeni ilerlemeler de asırlarca gecikirdi.*" diyor. Tarihin de dediği gibi:

Eğer Arap Rönesansı Şuûbiye² hareketini ve Arap İslâm İmparatorluğu'nda küçük devletçiklerin ortaya çıkmasını tetiklemiş olmasaydı ve eğer Moğol ve Türk istilasıyla Avrupa sömürgesi olmasaydı Arap Rönesansı yaşanabilir, altın çağını kendisiyle övünen Avrupa'ya kaptırmamış olurdu. Eğer bunlar meydana gelmemiş olsaydı, ilim ve fennin dilinin Arapça olarak kalacağı söylenebilirdi. Bu kimselerin sözleri gelişigüzel değil bilakis arşivler, çeşitli dünya kütüphaneleri ve derin mahzenlerdeki dakik ve uzun soluklu araştırmaların bir neticesi olarak ortaya konmuştur. Profesyonel, amatör tarihçi ve ilim adamlarından bazıları doğu ve batıdaki dünyanın muhtelif kütüphanelerinde inceleme ve araştırma yapmışlardır. Bu kütüphaneler Paris'ten Londra'ya, İstanbul'dan Leningrad'a Leiden'e, Kahire'den Madrid'deki Escorial'a, Salerno ve Montpellier'den Kayrevan'a, Bağdat'tan Tuleytula ve İsbiliye'ye, Necef'ten dünyanın diğer bölgelerine kadar yayılmıştır. Bu çalışmaların meyveleri, araştırmacı kaşifler tarafından kaydedilerek basılan fihristler sayesinde milyonlarca el yazmasının farkına varılmasıydı. *Arap Üniversitesi Kütüphanesi*'nde bu yazmalardan satın alınmış binlercesi bulunuyor. Bunlardan yaklaşık 300.000 yazmanın fotoğrafını çektim. Bundan daha fazlası halen sahipleri tarafından saklanan, adı bile anılmayan veya sergilenmesine izin verilmeyen bazı hususi kütüphanelerde bulunmaktadır.

Yazma ve matbu pek çok siyer ve fihrist kitapları, Arap dünyasının muhtelif kesimlerinden eski ve yeni pek çok yazar, alim, düşünür ve edip tabilerin biyografilerini ve bunlar arasındaki farkları bize açıklamakta, bunların mazide sayılarının daha çok, günümüzde ise daha az olduklarını göstermek, bu durumun sebebini motivasyonla izah etmektedirler. Arap alim ve tabiplerin öncülerini buna iten şey, müreffeh bir hayatı temin eden dünyalıktan ziyade sahibini mükemmelleştiren ve yücelten ilim aşkıydı. Bu yüzden öncü alimlerin zahit, sonraki alimlerin ise maddeci oldukları görülür ki, siyer kitapları bu sözümüzü teyit etmektedir. Biz şu ana kadar anlattıklarımızda ve bundan sonra zikredeceğimiz şeylerde Arap alimlerin ve müsteşriklerin araştırma ve teliflerinde itimat ettikleri muteber kaynakları kullandık. Şimdi bunlardan sadece en önemlilerini zikredeceğiz. İbn Ali Süleyman b. Muhammed b. Tâhir es-Siczi'nin *Swânu'l-Hikme*'si, Muhammed

2 [Şuûbiyye, daha çok Emevîler'in İslâm'a yeni giren ve Arap olmayan kavimlere karşı göttükleri Mevâlî politikasına karşı, bu kitleler tarafından verilen bir tepki olarak doğmuştur. Temelde Arap olmayan Müslüman kavimlerin Araplar'dan üstün olduğunu iddia eder. İslâm toplumlarında geniş yankılar uyandırmış siyâsî, fikrî ve edebî kolları olan bir harekettir bkz. Adem Apak (2010), "Şuûbiyye", *DİA* (C. 39, ss. 244-246), TDV Yayınları: İstanbul.]

b. İshak en-Nedîm'in (H. 385) *Fibrisî*, Kadı Sâid b. Ahmed et-Tuleytulî'nin (H. 462) *Kitâbu't-Ta'rîf ile Tabakatü'l-Ümem'i*, Beyhakî'nin (H. 462) *Kitâbu Hukemâu'l-İslâm Tetimmetü Sinânu'l-Hikme*, Vezir Cemâlü'd-Dîn el-Kıftî'nin (H. 642) *Târîhu'l-Hukemâ'sı* bunlardan bazılarıdır. Bunların dışındaki modern dönem kitaplarına ise araştırmamızın sonunda atıfta bulunacağız. Araştırmamızda atıfta bulunacağımız birinci derecede önemli eserlere itimat ettik. Bunların başında, eserini M. 1245 senesinden tamamlayan, seçkin tabip, araştırmacı edip İbn Ebî Usaybia olarak bilinen Muvaffaku'd-Dîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım İbn Halife b. Yunus es-Sa'dî el-Hazrecî (Doğumu 600/1203) tarafından yazılan *Uyûnu'l-Enba fî Tabakâti'l-Etibbâ* gelir. İbn Ebî 'Usabia, tabip ve botanikçi İbnü'l-Baytar ve asrının diğer alim ve tabiplerinden eğitim aldı. Bunlardan bir tanesi de kendi babasıdır. İlim ve tıpta yükseldikten sonra Havran'da Emir Salhud'un hizmetine girmiştir. Kendisi, seçkin bir doktor olduğu kadar aynı zamanda edip ve şâirdi. Eseri *Uyûnu'l-Enbâ*'nın iki cildinde Greklerden kendi zamanına kadar geçen tabiplerin hayatları ve eserleri hakkındaki bilgileri dakik bir çalışma ile bir araya getirmiştir. Mısır gibi Şam'da çalışmalarını yürütürken kendi eliyle kaleme aldığı çok temiz bir nüshayı Vezir Emînü'd-Devle'ye sunmuş ve Hicri 668 senesinde vefat etmiştir.

Şüphesiz onun hacimli eserinden edebiyat ve tıp konularında kıymetli bilgiler elde ettik. Bizden başka, yazarlar, tarihçiler ve müsteşrikler de bu taze kaynaktan susuzluklarını gidermişlerdir. Öyleki 19. yy.'ın sonlarında Berlin Üniversitesi'nde göz hastalıkları profesörü olup tıp tarihi alanında 7 ciltlik hacimli bir ansiklopedinin de yazarı olan doğu bilimci Julius Hirschberg, *Uyûnu'l-Enbâ*'yı en güvenilir kaynaklardan birisi olarak kabul eder. Ondan birçok iktibasları yapmıştır. 'Uyûnü'l-Enbâ'da 33'ün üzerinde göz doktorunun biyografileri ve eserleri hakkında bilgi bulunmakta, çoğunun da tıp, edebiyat ve diğer tıp dallarına dair eserleri bulunmaktadır. İbn Ebî Usaybia yazdıklarını, kendisinden önce doğru bilgi sahibi tarihçiler ve tabiplerin telif ettikleri en güvenilir kaynaklara dayandırmanın yanında, duyduğu, bizzat şahit olduğu şeylere, ilmi, edebi ve tıbbi yaşamındaki tecrübelerine de müracaat etmiştir.

Kitabının mukaddimesinde şöyle der: "Efendi, dost, alim ve adil bir vezir, kusursuz bir yönetici, vezirlerin efendisi, filozofların meliki, alimlerin önderi, dinin güneşi, devletin vekili, dinin kemali, Şeferü'l-Mille Ebi'l-Hasan b. Gazzâl b. Ebi Sâid'in kütüphanesinde ona hizmet ettim. Allah mutluluğunu daim kılsın, her iki cihanda da muradına ulaştırsın..." İbn Ebî Usabia eserinde 400'ün üzerinde tabibin hayatı hakkında bilgi vermiştir. Tabip edipler ve onların eserlerinden, şüirlerinden ve

nesirlerinden alıntılar yapmıştır. İlmî, edebî ve ictimâî hayat hakkında çok açık tablolar sunmuştur. Eserin mukaddimesine insanlığın yaratılışından itibaren tıp hakkındaki bir girişle başlatmaktadır. Daha sonra Grek dönemi ve bu dönemin mühim şahsiyetlerini, onların Arap tıbbî ve Arap doktorlarına olan önceliklerini ele alır. Ardından Grek devri tabiplerinden Asclepius ve sonra ondan neşet eden sülalesinin hayatlarını sıralamaya başlar. Eflâtun ve Hipokrat'a özel bir yer ayırarak bu ikisinden sonra gelenleri ele alır. Bundan sonra Roma tıbbına yönelerek Galen'e, eserlerine ve okuluna, Yahya en-Nahvî el-İskenderî'ye de özellikle temas eder. Çok geçmeden Arap tıbbına, tarihine ve onun merhalelerine sözü getirir. Bu metodoloji, onun eserini ilmi, tarihi ve tıbbi açıdan en sağlam ve en zengin müracaat kaynağı haline gelmiştir. Eserin kapsamını tıp ve edebiyata indirgemenen diğer sahalarda da şöhret bulmuş mühim şahsiyetlere de eserinde yer vermiştir. Bir araştırmacı için başka hiçbir yerde bulunmayan bu gibi bilgiler ilmi bir servet mesabesinde. Sıralanan tüm bu nedenlerden ötürü, araştırmacılar, Arap alimler ve müsteşriklerin çoğu ona itimat etmektedir.

Araplar, Müsteşrikler ve diğer araştırmacı tarihçiler Arap edip ve tabipler hakkında dakik bir ilmi araştırma olmaksızın genel hatlarıyla yazılar kaleme almışlardır. Bu yazılar, miladi 13. yy.'da İbn Hallikan'ın Vefayâtü'l-A'yan'ındayr verdiği 870 meşhur Müslüman alim, tabip, edip ve tarihçinin biyografisiyle, İbn Haldun, el-Makarri, el-Makrizî, es-Suyûtî ve Hacı Halife'nin Keşfü'z-Zunûn'unda verdiği bilgileri aktarmaktan ileri gitmemektedir. Bu sadetten olmak üzere, İbn Cübeyr'in er-Rihle'sive Abdullatif el-Bağdâdî'nin *el-İfâde ve'l-İ'tibar fi'l-Umûri'l-Müşâbede ve'l-Havâdisi'l-Muâyene bi-Mısır*'ı gibi Arap seyyahların eserlerinde de bazı tabip ediplerin hayat hikayeleri bulunmaktadır. Musul asıllı olup Bağdat'ta dünyaya gelen Abdullatif el-Bağdâdî (h. 557-629), edip, tabip, filozof ve aynı zamanda bir seyyah. Mısır, Suriye ve Irak seyahatleri sırasında şahit olduğu müesseseler ve karşılaştığı alimler, edipler ve tabipler hakkında yazılar yazmıştı.

Avrupalı Arap tıp tarihçilerine gelince, onlar bilgilerini Avrupa'da bulunan kütüphanelerinden elde ediyorlar. Bunların başında göz tıbbî ve tıp tarihi sahalarında uzman olan Alman Profesör *Hirschberg* gelmektedir. Arap tıp tarihiyle ilgili olan *Mittwoch*, *Liebert* ve *Mann* gibi doğu bilimciler ona yardımcı oluyordu. Sonra Arap tıp tarihi üzerine iki cilt eser yazar Fransız şarkiyatçı *Lucien Leclerc* gelir. Onun kitabı Arap tıbbî ve edip tabipleri hakkında itimat edilen en makbul eser kabul edilmektedir. Eser, Arapça tıp eserleri ve bunun mukabilinde Arapçadan Latince'ye tercüme edilen veya Latince'den Arapçaya tercüme edilen kitapların bir incelemesidir. Hem

batılıların hem de Arapların tıp ve edebiyat üzerine yazdıklarına vakıf olması, onun eserini ilmi bakımından önemli kılıyor. Eserde Arap tabiplerini yaşadıkları çağa ve faaliyet gösterdikleri coğrafyaya göre düzenlemiştir. Avrupalı tarihçiler arasında Arap temeddünüyle ilgilenenlerden müsteşrik Flügel³, Hacı Halife'nin telif ettiği Keşfü'z-Zünûn'u tercümesiyle birlikte tab ederek yedi cilt halinde yayınlamıştır. Arap tıp tarihi ve Edebiyat tarihiyle ilgilenen müsteşriklerden bazıları şunlardır: Daremberg, Wüstenfeld, Brockellmann, Sarton, Camston [?], De Sacy, Müller, Brown, Campell ve Max Mayerhof⁴. Bu araştırmacılar Arap tıbbi veya tabip edipler hakkında inceleme yapmışlar ve yazılar kaleme almışlardır. Onlar bu sayede Arap tıbbının ne olduğunu ve Arap medeni hamlesinin gelişiminde ve altın çağında nasıl bir rol üstlendiğini ortaya koymuşlardır.

Mısır ulemasından büyük edip ve tarihçi doktor, bir araştırmasında İbn Ebî Usaybia'dan sonra gelen edip tabip ve cerrahlarını, İbn Ebî Usaybia'nın yöntemiyle ele almayı denedi. Hicri 650'den başlayıp günümüze kadar gelen ve adını "*Mu'cemu'l-Etibbâ*" koyduğu bu sözlüğün müellifi, edip, tabip, alim ve araştırmacı doktor Ahmed İsa'dır. O, H. 668 senesinde Serhud'da vefat eden ve İbn Ebî Usaybia olarak da bilinen Muvaffakadü'd-Din Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım b. Halife'nin eserine "*Zeylî Uyûni'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*" ismini vermiştir. Adı geçen mu'cemin mukaddimesinde şu ibareler geçer: "*Araplar ilim ve ilim adamlarının tarihini yazmada öncü olmuşlardır. Her türlü ilim dallarında bilgin kimselerin biyografilerini divanlarda kaydetmeye ihtimam göstermişlerdir. Sahabeleri, hadîşçileri ve muhtelif mezheplerin fakihlerinin biyografilerini kaydetmişlerdir. Ayrıca tefsirciler, kadılar, tasavvuf büyükleri, valiler, soylular, hükümdarlar, ümera, rüesâ, tarihçiler, dilci ve gramerciler, tabipler, filozoflar ve meşhur kadınların biyografilerini kaydetmişlerdir. Hatta her bir devrin insanının biyografilerini mezheplerine göre yazmış ve tablil etmişlerdir. Bu durum kayıt tutmak isteyen tabipler için büyük bir şanstır. Çünkü onların hayat hikayeleri kimi zaman ayrıntılı, kimi zaman özet bilgiler ihtiva eden kitaplar şeklinde ortaya konulmuştu. Bu kitaplardan bazıları zamana karşı koyamadıkları için geriye yalnızca isimleri kalmış, kimisi ise halen mevcuttur... Ahmed İsa Beg, *Mu'cemu'l-Etibbâ*, s. 2"*

Yazar bu eserini Uyûnu'l-Enbâ'nın zeyli olarak isimlendirmiş olmasına rağmen, Uyûnu'l-Enbâ sahibinin takip etmiş olduğu metodolojiyi izlememiştir. Bu kitap öncelikli olarak Tabiplerin büyüdükleri yer, asıl

3 [Gustav Flügel]

4 [Charles Victor Daremberg, Heninrich Ferdinand Wüstenfeld, Carl Brockellmann, George Sarton, Antoine Isaac Silvestre de Sacy, Aug. Müller, Edward G. Browne, Donald Campbell, Max Meyerhof]

memleketleri ve çalıştıkları yere göre kitabını tasnif eden İbn Ebî Usaybia'nın takip etmiş olduğu sistemden farklı bir yol izlemiştir. el-Mu'cem'in sistematığına gelince, yazar eserini alfabetik bir sıralama ile tabiplerin isimlerine göre tasnif etmiştir. Fakat bununla birlikte, kaynaklarında ve mukaddimesinde de geçtiği üzere yaklaşık 900 tabip ve edip tabibin ismi ve biyografisini ihtiva etmesine rağmen, Arapça kaynaklardan yaklaşık 78 tane güvenilir kaynağı eserinde zikretmiştir.

Ben burada İbn Ebî Usaybia'nın bazı edip tabipler bahsinde takip etmiş olduğu, ilk İslâm fetihleri sırasında ortaya çıkan edip tabiplerden başlayarak, şöhret buldukları ve yetenekleriyle tebarüz ettikleri beldelelere göre tasnif yöntemini kullanacak, fakat onlar hakkındakimethiyeler bahsini biraz kısa tutacağım. Böylece araştırma yalnızca onların tıp ve edebiyatla ilgili malumatlarını içerecektir.

el-Hâris b. Kelede es-Sekafi (ö. 670)

Tabip, hakîm ve ediptir. Aslen Tâif'ten olup önce Mekke'ye ardından Cündişâpur Tıp Okulu'nda Nastûrî Süryânî tabiplerin elinden tıp ilmini tahsil ettiği Fars diyarına gitmiş, burada hastalıklar ve tedavileri ile ilgili bilgiler edinmiştir. Ud çalmayı da Fars'ta ve Yemen'de bulunduğu sıralar öğrenmişti. Araplarıntabibi payesini almış ve tıp mesleğini icra etmek için Mekke'ye dönmüştür. Rasûlüllâh ile aynı dönemde yaşamıştır. Rivayet olunur ki, bir defasında Sa'd İbn Ebî Vakkâs r.a. Mekke'deyken hastalanmış, Rasûlüllâh s.a.v. de onu ziyarete gittiğinde şöyle demiştir: “Ona, Hâris b. Kelde'yi çağırın, zira o tedavi eden bir kimsedir.” Hâris ona geldiğinde bakmış ve endişe edilecek bir şey olmadığını söylemişti. Yardımcısı [ferîkubû] ona acve⁵ hurması ve çemen otundan bir parça getirdi, Hâris de bu iki bitkiyi kaynatıp ona içirmiş, hemen iyileşmişti... Türlü hastalıklardan muzdarib olanlar ona geliyordu. Hâris, tıbbi ile meşhur olduğu kadar edip ve filozofluğuyla da meşhur olmuştu. Bunun delillerinden bir tanesi Kısra Anuşirevan'ın⁶ önünde Arapların sahip olduğu yüksek dereceyi ve kuvvetli tıp bilgisini sunduğu belîğ hitabetidir. Kuvvetli deliller getirmesi ve yüksek edebi zevke malik olmasıyla meşhur olmuştur. Öyleki hala onun derin felsefesi ve edebi üslubunda söylenmiş darb-ı meseller

---

5 [Hurma çeşitleri arasında önemli bir yer tutan ve kıymet bakımında en değerlisi olan acve, özellikle Medine'nin Âliye adı verilen bölgesinde yetişen ve hadislerde ismi çokça geçen bir türdür bkz. Nebi Bozkurt (1998), “Hurma” *DİA* (C:18, s. 393), TDV Yayınları, İstanbul.]

6 [531-579 yılları arasında Sâsânî hükümdarlığı yapmış olan, Kısra Enûşirvân I. Hüsrev b. Kubâd, Nasihatname ve ahlak türü kitaplarda adalet timsali kahraman bir hükümdar olarak gösterilmiştir bkz. Ahmed Tefazzûlî, Nurettin Albayrak (1995), “Enûşirvân”, *DİA* (C:11, s. 255-56), TDV Yayınları: İstanbul.]

mevcuttur. Hâris, Muâviye devrinde vefat etmiştir. İbn Cülcül'ün de zikrettiği bir rivayete göre, Muâviye son günlerinde ona şöyle bir soru sormuştu: “*Tıp nedir ey Hâris? Hâris, el-Ezm'dir yani aklıktır*” dedi. Cevherî ise *Sıhâb*'ında⁷: “*el-Ezm perhizdir.*” demiştir. Ezm, bir kişinin kendisini bir şeyden kısıtlaması, bir şeyden sakınması anlamlarına gelir. Yine denilir ki: Ömer b. Hattâb, Hâris'e şöyle bir soru sordu: “*İlaç nedir?*” O, “*el-ezm yani gayrettir, şevktir*” diye cevap verdi. Şimdi burada onun Kısra'nın önünde irad ettiği hutbenin ayrıntılarını ve o esnada Kısra ile aralarında geçen muhavereden bir kısmı zikredeceğiz. Kısra birgün, atalarının ve büyüklerinin ulaşamadığı kendi kuvvet ihtişamını göstermek için onu davet etmişti. Arapların soyluları ve belağat sahibi bir heyetle birlikte Hâris de ona gitmişti. İçeri girmelerine izin verildiğinde onlardan herbirikendilerini Kısra'ya arzetmeye başladılar. Fakat Kısra'nın kendilerini aşağılamasından çekiniyorlardı. Hâris'in sırası geldiğinde Kısra ona: “*Sen kimsin?*” diye sordu. *Ben, Hâris b. Kelde es-Sekafi'yim* diye cevap verdi. *Mesleğin nedir?* diye sorunca, *Tıp* diye cevap verdi. *Sen Arap mısın?* diye sordu, *Evet, o beldenin tam ortasında ve hakiki olanlarındandır* dedi. Kısra: “*Araplar cebaletleri, kuvvetsiz akılları ve kötü beslenmeleriyle insanı iyileştirecek ne yapabilir ki?*” diye sorunca, Hâris: “*Ey hükümdar! Şayet bunlar Arabın sıfatlarıysa cebaletleri giderilmeye, eğrilikleri düzeltilmeye, bedenleri idare edilmeye ve üzüntüleri giderilmeye daha muhtaç ve layık olan da onlardır. Akıllı olan kimse bunu kendiliğinden bilir. Hastalığın yerini teşhis eder ve kendini en iyi şekilde idare ederek bütün hastalıklar hakkında bilgi edinir*” Kısra, bir süre daha sorular sormaya, Hâris de ona cevap vermeye devam etti. Bir ara Kısra, Hâris'e: “*Arabın hangi ahlakı çok övülür ya da hangi düşünce ve karakteri senin hoşuna gider?*” diye sorunca, Hâris şöyle cevap verdi: “*Ey hükümdar! Arabın canlı bir tabiatı, cesur bir kalbi, fasih bir dili, köklü bir mazisi, sahib bir nesebi, şerefli bir soyu vardır. Dudaklarının arasından çıkan söz kuvvetleyayından fırlatılmış ok gibidir. İlkbahar havasından daha tath, göz yaşlarından daha latiftir. Yemeğini çorak topraklardan yer, savaşlarda gam ve kederi su gibi içerler, kimse onların izzetini elinden alamaz. Kimse onların komşularına zarar veremez, harîm-i nefislerine el uzatamaz, şerefçilerini zelil edemez. ...*Hutbesinde buna benzer belağatlı ve sağlam sözler, tutarlı bir mantık ve kuvvetli deliller bulunmaktaydı. Bu sözleri duyan Kısra tahtına oturduktan sonra Hâris'in yanında bulunanlarının dikkatlerini çekecek şu sözleri söylemişti: “*Şüphesiz ben (Hâris'i kast ederek) onu, sözünde övgü, kavminin faziletlerini hikmetle dile getiren, anlatmakta murad ettiği şeyi doğru kelimelerle dile getirmesi bakımından takdire şayan buldum. Bunun gibi âkil*

7 [Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî (1987), *es-Sıhâb Tâcü'l-lüğa ve Sıhâbü'l-Arabîyye*, (Haz. Ahmed Abdülgâfûr Ata), Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn: Beyrut.]

insanlar işlerini en iyi şekilde yapan kimselerdir.” Sonra ona oturmasını emretti, böylece o da oturdu. Kisra ona: “Tıptaki vukûfun nasıldır?” diye sordu ve Kisra sözlerine şunu da ekledi: *Tıbbın aslı nedir?* Hâris “*el-Ezîm*” diye cevap verdi. Kisrâ, “*el-Ezîm nedir?*” diye sordu. “*İki dudağın arasına bakîm olmak ve elini çekmektir*” diye cevap verdi. Kisrâ, “*Doğru söyledin*” dedi. Kisrâ yine, “*Hastanın devâsı nedir?*” diye sordu. Hâris, “*Düzenli yemek yemektir, o çölleri yok eder ve kurak çöllerde yırtıcı hayvanları helak eder*” diye cevap verdi. Kisra, “*Doğru söyledin*” dedi. Kisrâ bunlardan sonra aklındaki soruları da sorduktan sonra, Hâris’in elinden tuttu ve: “Şüphesiz bu adam ilim, kolay anlama ve kıvrak zeka ile donatılmıştır.” Sözleriyle onu övdü. Daha sonra Kisrâ, Hâris’in çevresindekilere ihsanda bulundu.

Hâris’in tıptaki hüneri ve kuvvetli zekâsına delalet eden mahareti vardı. Hâris’in tıbbî müşahedelerinden birisini İbn Ebî Usaybia şöyle rivayet etmektedir: Benî Kûnh’ten birbirini çok seven iki kardeş vardı. Ülfet, muhabbet ve birbirlerine düşkünlükleri bakımından bu ikisinden daha güzeli asla görülmemişti. İki kardeşten büyük olanı, hanımını küçük kardeşinin sorumluluğuna bırakarak sefere çıkmıştı. Farkına varmadan küçük kardeşin gönlü yengesine düşmüş, aşk onu hasta etmiş, yataklara düşürmüştü. Kardeşi geldiğinde ona tabipler getirdi, fakat onlar Hâris b. Kelede gelinceye kadar herhangi bir çare bulamadılar. Hâris: “*Perdelenmiş iki göz görüyorum, çektiği acının sebebini bilmiyorum fakat anlayacağım*” diyerek, hastaya önce şarap içirdi. Şarap tesir edince şu şiiri söyledi:

Bir dost, yalnızca bir dost, ne kadar da az dostum var benim, beyitler acılarımı, hafiften yoklar, Bir abu ki bugün görmedim, Benî Kûnh’ün evinde, sözlerindeki ıstırap üvey kızın düz yanakları içindir.

Orada bulunanlar Hâris’e “*Sen Arab’ın en bilge tabibisin*” dediler. Bunun üzerine ağabeyi hanımını boşadı ve ona; ey kardeşim onunla evlen dedi. Kardeşi, vallahi onunla evlenmem dedi. Adam ölünceye kadar o kadınla evlenmedi. Hâris’in Kisrâ ile aralarında geçen konuşmaya dair bir kitabı vardır. Biz bu kitaptan bir kısmını ıktibas ettik. Hâris’in hikmetli sözler sadedindeki şiirlerinden bazı beyitler rivayet edilmiş olup aşağıdaki iki beyit de bunlardandır:

Kimi insanın faydası yad ellere dokunur, ölünceye kadar akrabaları ondan şikayet eder. İnsan iyi olursa uzaklar ona yönelir, eğer insan kötü olursa bilki amca oğlun onun dostudur⁸

8 [Türkçe’deki, “İyi komşu, hayırsız hısımdan yeğdir.” Atasözüne yakın bir anlam taşır.]

En-Nadr b. Hâris b. Kelede, babasından sonra tıpta ve edebiyatta meşhur oldu. Tıbbı babasından öğrenmişti, daha sonra tıptaki bilgisini artırmak için Fars bölgelerine gitti ve Cündişâbur tıp okuluna katıldı. Fars büyüklerinin düşünceleri ve kendini beğenmişliklerini, Arabın izzet ve hamiyetiyle mezcutmuştu. Şirkin propagandasını yapmak, İslâm davetine karşı koymak için tabip olarak Mekke'ye geldi. Müslümanlara pusu kuruyor ve Allah'ın indirdiği kitabın bir mislini ben de indirebilirim diye bağıyor, her yerde ve her vesileyle Rasûlullâh s.a.v.'e saldırıyordu. Çok defalar insanları bir araya toplayarak onlara belîğ konuşmalar yapıyor ve İslâm tebliğ eğitiminin hilafına eğitim yapıyordu. Kendisine verilen servet ve katı mizâcın da etkisiyle gururlanarak, Bedir Savaşı'nda Rasûlullah s.a.v.'i öldürme fikrinden de geri durmadı. Yolculukları ve Fars diyarındaki eğitimi sırasında birçok edebiyat ve felsefe eserlerini okumuş, birçok din bilgini, ruhban ve filozof ile görüşüp fikirlerinden istifade etmişti. İslâmî davetin ortaya çıktığı sırada İslâm'a karşı olma konusundan Ebû Süfyân'ın yanında yer aldı. Rasûlullâh s.a.v. ve onun davetine karşı olan kıskançlığı ve nefreti yüzünden kendisini kandırarak ona karşı kin beslemişti. Nübüvvet ve risâletin onunkendi düşüncesinden daha büyük olduğunu kavrayamamıştı. Eflâtun'un "*en-Nevâmîs*"⁹ adlı eserinde söylediği, "*Filozof felsefesiyle Peygamber ve onun getirdiğine ulaşamaz.*" sanki okumamıştı. Bedir Savaşı'nda zafer Rasûlullâh s.a.v.'e nasip olunca Kureys'in ileri gelenlerinin çoğunu öldürdüğü gibi geriye kalanlarını da esir etmişti. Bu esirlerden bazıları fidyelerini ödeyerek serbest kalmışlardı. Nadr ve Akabe İbn Muît de esirler arasındaydı. Rasûlullah Bedir'den ayrıldıktan ve şehre de henüz girmeden önce es-Safrâ'ya yakın bir mahalde o ikisinin öldürülmesini emretti. Taberî bu konuyu tarihinde şöyle anlatır: "*Rasûlullâh s.a.v. Bedir günü Ukbe b. Muayyit'in boğdurularak öldürülmesini emretti. Böylece Âsım b. Sâbit b. Ebi'l-Eflab el-Ensârî onun boynunu vurdu. Ukbe b. Muayyit öldürüldükten sonra Rasûlullâh, aralarındaki akrabalık bağlarına rağmen Hz. Ali'ye aynı şekilde en-Nadr'ın da boynunu vurmasını emretti.*"

Kız kardeşi *Katîle bint el-Hâris*, kardeşinin [Nadr'ın] ölümü üzerine yaktığı ağıtı şu hisli beyitlerde dile getirmişti:

*Ey süvari, asalet denen şey sinelerde saklıdır, sen Perşembesabahından muvaffak oldun
Ölüm ona ulaştı fakat, selamı hala süvarilerin kalbinde onun için çarpmaktadır.*

9 [Eflâtun'a (m. ö. 427-347) nispet edilen düşünceler, Fârâbî tarafından *Kitâbü Telhîsi'n-Nevâmîs*'te ele alınmıştır bkz. Fahrettin Olguner (1994), "Fârâbî", *DİA* (C: 10, s. 476), TDV Yayınları: İstanbul; Fârâbî (1985), *Telhîsü Nevâmisi Eflâtun* (Çev. Fahrettin Olguner), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara.]

Selamım onadır ve bağışlanmış bir hasrettir, esasıyla birlikte gelmiştir, diğeri de boğmaktadır

Eğer bir ölüldüyabilir ve konuşabilirse bağırduğumuzda duyurur ona

Babasının oğulları kılıçları sallanmaya devam etti, Allah için, orada rahimler parçalandı

Elleri bağlı olduğu halde onu bağlayan kişi şiddetle onu itti

O Muhammed ki! kavmi içinde asil bir köktendir, onlara karşı kin ve gazap tutan biridir

Eğer azat edilseydi, Nadr hatasından dolayı affedilmeyi en çok hak eden kişiydi

Eğer fidyeye ödemeye gücüm yetseydi kölelikten kurtulması için parasını öderdim.

Harcanacak en kıymetli şeyle onun fidyesini öderdim.

Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, Rasûlullâh s.a.v.'in bu ağıt üzerine, "Bu şiri daha önce duyusaydım onu öldürmezdim." dediğini bildiriyor.

Bu iki şahsiyet, el-Hâris ve oğlu en-Nadr, İslâm'ın zuhurundan önce ve daha sonraki dönemde tıp ve edebiyatta meşhur olan kimselerdir. Gerçi babaları ve dedelerinin yolunu takip eden doktor benzeri birçok kişi vardı. Bunlardan, tılsım ve büyü yapıp, yıldız ve putlara dua ederek tedavi edenler olduğu gibi bazı otlar, uyuşturucular, madenler, ve hayvanların uzuvları ve dışkılarınınin tedavi edici özelliklerini kullananlar da vardı. İslâm'ın ortaya çıktığı asırda Arap yarımadasının çevresindeköklü ve sağlam bir medeniyet, tıp, edebiyat ve felsefebulunuyordu. Komşu coğrafyalardabeşeri bilimler yaygın bir haldeydi. İslâm'ın ortaya çıkışı, biri doğuda, diğeri batıda hüküm süreniki büyük imparatorluğun yani Perslerle Romalıların tahtını sallayan büyük bir hadisedir. Rasûlullâh'ın görevi, Allah'ın kendisine vahiyetmiş olduğu risâlet görevini başarıyla yerine getirmesi için bu iki imparatorluk karşısında kararlı bir tutum göstermekti. İslam'ı tebliğ edenlersağlam ve fasih bir dil olan Arapça ile davete başlayıp dini yaymaya koyuldular. Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça indirilmesi dilin kıymetini artırmıştı.Davet çeşitli beldelerde bu dilde kutsal prensipler ve öğretiler üzerine devam ediyordu. Daha önce bu dilde başka bir peygamber gelmemişti. Bu öğretilerin ilki Allah'ın yaratması üzerine düşünme ve bilgi sahibi olmak hakkındadır. "... ve kendi nefislerinizde birçok alametler vardır..." (Kur'ân-ı Kerîm, 51:29) ayeti, insan için her şeyden önce kendini tanımayı ve Allah'ın yarattıkları üzerine düşünmeyi hatırlatır ve salık verir. Nitekim Rasûlullah, "İlim ikidir; vücut ilmi, din ilmi." demiştir.Yukarıda da zikredildiği üzere bu iki imparatorlukta medeniyet çok bariz bir biçimde bulunmaktaydı. Fakat bunların Arap Yarımadası'na bir yansması olmamıştı. Diğer yandan Rasûlullâh kendi özünü ve rabbini biliyordu. Allah'ın kendisine vahiyetmiş olduğu emirleri uygulamaya ve takip etmeye başladı. İnsanlar onun tavsiye ve talimatlarına tabi oluyordu. Hatta

Tıbbî'n-Nebevî sayesinde hastalıklardan korunmanın yollarını biliyor ve tedavi edici ilaçlar tavsiye edebiliyordu. Bu, şimdilerde Koruyucu tıp dediğimiz tıbbî bir uzmanlık alanıdır. Zira Hz. Peygamber s.a.v. hastalıklara karşı yeterli önlemler almayı, hastalıklardan sakınmayı ve korunmayı teşvik etmekteydi. Bütün bunlar, fiziki, rûhî, aklî ve ictimai sağlığa tam bir özen göstermenin belirtisidir. Daha 20. yy'ın yarısında 1948'de Dünya Sağlık Örgütü tarafından sağlık ve tedavinin tanımı ve muhtevası belirlenmeden önce Tıbbî'n-Nebevî ile bu tanımın yapıldığına işaret edilmektedir. Ayrıca Kütüb-i Sitte ve tıp eserlerinde kaydedilmiş birçok sahih hadis mevcuttur.

Rasûlullâh s.a.v. M. 632 senesinde vefat etti ardından onun yolunu takip eden halifeleri geldi. Onların hilafetleri M. 661 senesinde, fütûhâtı ve onların sahip olduğu şeyleri koruma ve kontrole devam eden Emevî devletinin ortaya çıkmasıyla sona ermiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, fethedilen beldelerin çoğu, temeli Hind, Pers, Grek ve Roma medeniyetleri olan muhtelif kültürlerle iç içeydi. Ayrıca bu halklar semâvî dinler, putperestlik ve Mecûsîlik gibi muhtelif dinlere inanıyorlardı. Bu yüzdendir ki, başlangıçta Arap fatihlerin gayretleri ilmi amaca matuf olmamıştır. Daha çok hakimiyetlerini pekiştirme ve yenilen devletlerin bakiyelerini ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur. Şunu da eklemek gerekir, bu coğrafyalar tabiipleri, bilginleri ve kültürlü insanları bakımından oldukça zengin beldelerdi. Fakat Araplar Emevîler zamanında Atlas Okyanusu'ndan Çin'e kadar uzanan geniş coğrafyadaki fetihleri sebebiyle, karşılaştıkları ilim ve fenden istifade etmeye zaman bulamadılar. Bununla birlikte, rivayet edildiğine göre Emir Hâlid b. Yezid b. Muaviye'nin babasından sonra velihtliğe getirilmediği ya birinin zorlamasıyla ya da kendi isteğiyle kimya gibi bazı ilimleri öğrendiği kaydedilmiştir. İlim öğrenmek için İskenderiye'den Romalı bazı alimleri davet etmiştir. Onlar gelirirken yanlarında Grekçe, Romence ve Kıptice ciltlerce kitap getirmişlerdir. Bu eserlerin Süryanice ve Arapçaya tercüme edilmesini emretmiştir. Öyle ki Arap Yarımadasına yabancı kitaplar getiren ve onları tercüme ettiren ilk kişinin O olduğu rivayet edilir. Bu özel görev için İskenderiye'den rahip Maryus getirtilmiştir. İslâm'daki ilk hastane M. 707 senesinde Velid b. Abdülmelik'in emriyle kurulmuştur. Yine İslâmî dönemde ilk tıp eserini Ehrun b. E'yun Süryânice olarak telif etmiş, bu kitap Basra Yahudilerinden Mâserceveyh adındaki bir tabip tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Ancak bunun dışındaki Grekçe, Romence ve Süryanice tıp kitapları yaygın kullanımda değildi. Ömer b. Abdulaziz'in halifeliği devrindeki bazı Arap alimler H. 99 senesinde Ehrun'un eserinin Arapça tercümesi açığa çıkarıncaya kadar gizlive kullanımı yasak bir eser olarak kalmıştır. Bu alimler

eserdeki tıbbi kâidelerden insanların istifa edebilmesi ve bilgini onlar arasında yayılması için izin istediler. Halife bu eseri alarak incelemeleri ve içeriğinde Şeriata muhalif şeyleri kendisine bildirmeleri için alimlerden bir heyet topladı. Kitabın bir tıp eseri olduğunu Halifeye bildirdiklerinde, Halife insanların bu eserdeki bilgilerden faydalanması için dağıtılmasını emretti. Bütün bunlar, Araplar tarafından fethedilen toprakların çoğunda yayılmış halde olan medeniyeti sırtlamak ve onu taşımak için samimi bir arzu ve kültürel bir farkındalığın bulunduğu işaret etmektedir. Muhtelif dinlere mensup tabiplere, tıbbi daha önceden bir meslek olarak seçmiş olmalarına rağmen, Emevî devletinin kurucusu I. Muâviye zamanından itibaren tıbbın çeşitli dallarında çalışmalarına fırsat verilmiştir. Bunlar, öğrencileriyle aralarında tam bir anlam uyumunu sağlamak için Arap dili ve edebiyatını asla göz ardı etmemişlerdir.

Abdülmelik b. Ebcer el-Kinânî, tabip, âlim ve fazıl bir kimsedir. Ömrünün ilk dönemlerinde İskenderiye’de yaşadı ve buradaki İskenderiye Medresesinde tıp tahsil etti. Daha sonra da Galen Medresesine gitti. Mısır’ın fethinden sonra, henüz halife olmadan Ömer b. Abdulaziz’in emirliği devrinde Müslüman olduğu rivayet edilir. H. 99 senesinde Ömer b. Abdulaziz halife olduğunda, el-Kinânî önce Antakya’ya sonra da Harran’a gitti ve oralarda tıp okutmak için bir enstitüler açtı. Halife, özel doktoru olarak ona güvenmiştir. el-Kinânî’nin hakîmâne sözlerinden bazıları şöyledir: *“Mide vücudun havuzudur, damarlarsa onun kanallarıdır. Oraya sağlıklı bir şey girerse, sağlık olarak çıkar, hastalıklı bir şey girerse de, hastalık çıkar.”*

İbn Âsâl, Ebu’l-Hakem ed-Dimaşkî, ve onun oğlu el-Hakem, İsa b. Hakem ed-Dimaşkî ve Haccâc b. Yusuf es-Sekafî’nin doktoru Tiyâzûk [*Theodocus*] ve daha niceleri Muâviye zamanında tebabetle uğraşmıştır. Koruyucu tıbbî nasihatlerden ileri gitmeyen hikmetli sözler söylemişlerdir. Fakat bunlar, himayesinde yaşadıkları toplumun dilinde sağlam bir üslub söylenmiş sözlerdi. İskenderiye Okulu sonra Cündişâpur, Urfa, (Odesa) veya diğer adıyla Doğu Atina, Nusaybin ve Antakya’da tıp eğitimi gördükten sonra ihtisas yaptıktan sonra tebâbet onların mesleği haline geliyordu. Onların tıp bilgileri hiç de basit değildi. Anatomiye, fizyolojiye, belirtilerden yola çıkarak hastalığın teşhisini koymak ve tedavi edebilmeyi biliyorlardı. Tüm bunları hünerli hocalarının kendilerine verdikleri derslerde Hipokrat, Oribasius, Galen ve Disagoridis gibi bilginlerin kitaplarından talim ediyorlardı.

Tıp bilimi Emevîler devrinde güçlenmişti fakat bu Arap tabipler, edipler ve alimler eliyle değil, çoğu farklı din, ırk ve renkteki kimseler tarafından gerçekleştirilmişti. Araplara gelince onlardan bir kısmı yönetimi

tanzim etme, güç ve nüfuzlarını sağlamlaştırma gibi işlerle uğraşırken geri kalanı ise hadis ve kelim gibi ilimler henüz ortaya çıkmadan önce edebiyat, şiir gibi diğer ilimlerle meşgul oluyorlardı. Yabancı kelimelerin karışması tehlikesine karşı dili kayıt altına almaya yönelik bir usul ortaya kondu. Bu, geniş imparatorluğun hakimlerinin milli şuurunun ve İslâm'ın sesini duyurma azimlerinin hâlen sağlam olduğunu göstermektedir. Bu ses Çin'den Endülüs'e kadar yankılanıyordu. Araplar, Rasûlullâh'ın Allah'tan getirmiş olduğu şeriatın emirlerinin uygulayıcısı hakim unsur olarak varlıklarını devam ettirmiştir. Fakat neşvünema bulduğu yaklaşık bir asırlık hakimiyetin ardından hiç beklenmedik bir anda, daha düşük seviyedeki bir kültür ve medeniyet tarafından çepeçevre kuşatıldı, tahtiyerle bir edildi. Bunu Abbasoğullarının devleti takip etti. Endülüs'te de Emevî Devleti kuruldu. Abdurrahman b. Hişâm veya diğer adıyla Abdurrahman ed-Dâhil, Abbâsilerin saldırısından kaçtıktan sonra Kureyş'in kurucu vasfı ve birliği tesis etme gücünü uyandırmıştır. Emirliğini kurması Abbasi Devleti ihtilalinden 6 sene sonrasına yani 138/756 senesine denk gelmektedir. 750-1258 (132-656) yılları arasında hüküm süren Abbâsi devletinin kıyâmı sırasında, Arapların tarihinin yeniden yazılması için medeniyeti oluşturan parçalar hazır haldeydi. Bu unsurların en belirgin olanları; refahın artması, ilim ve fennin yayılması, iyi bir toplumsal düzenleme, dengeli ekonomi, siyasi mekanizmanın büyüklüğü ve askeri oluşumların azameti ve bunlara bağlı şeylerdi. Bu devir her türlü bilimsel bilginin yayınladığı bir tatlı su kaynağı haline gelmiş, tıp, felsefe, astronomi, edebiyat, mantık, kelim, fıkıh ve hadis bilimleri yaygınlaşmıştır. Süryânî tabipler, çeşitli ilimlerde yazılmış Yunanca ve Grekçe eserleri önce Süryânice'ye sonra Süryânice'den Arapçaya tercüme etmeleri bakımından, bu unsurların kazanılması ve yayılması yönündeki faaliyetlerde daima önde olmuşlardır. Bahtışu ailesi, Halife Mansur devrinde Cündişâpur Medresesi'nden davet edilen ilk ailedir. Onu oğulları ve sonra onları da muhtelif dilleri öğrenerek kültürlerini artıran Arap öğrencileri takip etmiştir. Yabancı kültürlerle Arap kültürünün birbirine karışması bu çağda artış göstermiş, tabip ve yazar Yuhanna b. Maseveyh, tabip ve ayrıca çeşitli dillerde bilgin olmasının yanından iyi bir mütercim olan Huneyn b. İshak, Arapçaya tercümede vukûf ve maharet sahibi kimselerdi. Abbasi İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde alim ve edip tabipler yaygınlaştı. Çağdaşları Endülüs Emevî Devleti'nde de tabipler, edipler ve alimler yetişmeye başladı.

Umumi olarak Genel kültürün ve hususi bir surette de edebî tıbbın gelişimi üzerine yaptığımız bu tetkikten sonra, özet olarak bazı edebî tıbbî şahsiyetlerin üzerinde duracağız. Buldukları coğrafya bakımından

birbirinden bağımsız iki Arap devletinde, yani doğudaki Abbâsi Devleti ile batıdaki Endülüs Emevî Devleti'ndetıp ve edebiyat sahalalarında şöhret bulmuş birer ya da ikişer kişiyi ele alacağız.

Edip tabipler ve alimlerin en ön safındaHıristiyan Huneyn b. İshak gelir. Arapçayı sonradan öğrenmiş olup evinde ve okulunda Süryanice konuşur, Arapça, Süryanice, Farsça, Yunanca ve bir parça da İbranice bilirdi. Arapça öğrenmeye çok meraklı olup, Basra'da Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin öğrencilerinden ders almıştır. Hîre'nin çeşitli bölgelerine dağılmış Hıristiyan Arap kabilelerinden olan İbâd Kabîlesine mensuptur¹⁰. Hîre'nin dışında kendileri için kurdukları kasırlarda insanlardan uzak bir hayat yaşarlar. Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. “Biz kendimize Allah'ın aciz kulu adını veririz” derlerdi.

Huneyn arzularına ulaşmak için elinden geleni yapmakta ısrar eden hırslı bir gençti. Tıp okumuş, bu uğurdamuradına ulaşınca dek müteselsil çilelerle karşılaşmıştı. İlk olarak Cündişâpur Medresesi'nde tıp eğitimi almıştı. Hocası Huneyn b. Mâseveyh, soru sorduğu için onu okuldan kovmuştu. Çok geçmeden tıp öğrenmek için Rum beldelerine gitmiş ve murad ettiği her şeyi öğrenmişti. Felsefe kitaplarının birçoğunu tahsil etmiş,Yunancayı da öğrenerekBenû Musa b. Şâkir'den ders almıştır. Şöhret bulduğu şehre yani Bağdat'a döndü. Halifeler ve ümera nezdinde özellikle Me'mûn ve Mütevekkil Alellâh dönemlerinin önde gelenlerinden oldu.

Huneyn, yaptığı tercümelere, çevirdiği dilin ilmi üslub ve özelliklerini belli bir dereceye kadar Arapçanın özel yapısına uyduran neredeyse ilk tabip olmuştur. Böylece tercüme ettiği bilim ve sanatın yanında çevirdiği dile hakim oldu. Huneyn, hicri üçüncü asır ve miladi dokuzuncu asrın başlarıdır (194/810-264/877) şöhret bulmuştur. Ancak ilme kazandırdıklarıyla mükemmellik derecesine ulaşan bir ilim adamı için kullanılan el-Muallim lakabını almıştır. Optik, mantık ve felsefe sahalarda türçümeler yapmış ve eser telif etmiştir. Tercümesine kesintisiz devam ettiği ve kendisi dışında Süryaniceye veya Arapçaya yapılan tercümeleri büyüleyici bir ilmi ve edebi üslub ile tashih ettiği eserlerin başında Galen'in eserleri gelmektedir.

---

10 [Araplarda İslâm öncesi dönemden gelen ve İslâmî dönemde de varlığını devam ettiren toplumsal normlardan biri de himâye (*velâ*) anlayışıdır. Buna göre kavmin dışından gelen bir kişi, Arap kabilelerinden biriyle bir anlaşma (*velâ akdî*) yaparak onun himayesine girer ve sosyal yapıda bir konum elde ederdi. Bu himaye anlaşması, her iki tarafı da ilgilendiren bazı sorumluluklar ihtiva eder, hükmî bir akrabalık tesis ederdi. bkz. Şükrü Özen (2013), “Velâ”, *DİA* (C: 43, s. 11), TDV Yayınları: İstanbul; İsmail Yiğit (2004), “Mevâlî”, *DİA* (C: 29, s. 424), TDV Yayınları: Ankara.]

Okuyucunun anlayabildiği ve araştırmacının derinleşebileceği en mükemmel tercüme üslubu olarak kabul edilmektedir. İlmî yetkinliğine gelince, öncelikle Cündişapur okulunun müdürü Cebrail b. Bahtîşu ve Bağdat'taki Beytü'l-Hikme'nin başkanı Yuhanna b. Maseveyh'ten feyz almıştır.

İştikak, mecaz veya Arapçalaştırma (*ta'rib*) yöntemleriyle Arapçada tıp ve felsefe sahalarda birçok terimi icad etmesi, Huney'nin ilmî birikimini pekiştirmiş, bilgisine ve diller üzerine derinleşmesine destek olmuştur. Yunanca, Süryanice, Farsça ve Hintçe'den tercüme edilen eserleri kompleks yapılarından arındırarak onlarca edebî bir üslup kazandırmıştır. Muhtelif sîgalarda kelimeler türetmiştir. Bunlardan kimisi, sûâl (*öksürük*) gibi fuâl vezninde, kimisiceribe (*uyuz olmak*) ve hebile (*zeka geriliği*) vezinlerindedi. Ayrıca fa'le vezninde cemre (*şirpençe*) ve sa'fe (*saç kıran*), mi'âl veznin de mikdah (*katarakt cerrahisinden kullanılan bir maden*), mi'âl vezninde mikrâz (*maka*) ve mufa'ale vezninde muhacceme (*hacemat*) şeklinde kelimeler türetilmiştir. Mecaza gelince, “*şuayra*”nın dildeki karşılığı olan, arpa tanesinin küçüğü manasının dışında, rahim ağzı ihtihabı manasında kullanmıştır. Kornea, retina, koroid, konjonktiv ve bunlarında dışındakiler muhtelif ilimlere ait bilimsel terimler için de mecaz terimler icad etmiştir. Muasırları ve ondan sonra gelenler de tercüme ettiği diller vesilesiyle onu tanımışlardır. İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ'da onun hakkında şu sözleri rivayet etmiştir: “*Huneyn'in mütercim akranları ve tabip arkadaşları arasında ne ölçüde mükemmel bir yere sahip olduğunu anlıyoruz. Cündişapur tabiplerinin başkanı Cebrail b. Bahtîşu Bağdat'ta onu görememişti. Fakat hakkında: Allah'a yemin ederim, eğer Huneyn'in ömrü biraz uzun olsaydı, Serces er-Ra'su'l-Ayn ve diğer mütercimlerden biri olarak ortaya çıkardı.*” demiştir. Hocası Yuhanna b. Maseveyh, onun tercüme ettiği karmaşık kitaplardan bazılarını okuduğunda: “*Kutsal ruhun desteği olmadan bunların içinden çıkması mümkün değil*” demiştir.

Huneyn b. İshâk, Arap tıp tarihinde telif ve tercümelerinde kullandığı olgun üslubu, bol eser yazması ve birden çok yeteneğiyle tanınmaktadır. Arap araştırmacılar ve müsteşrikler tarafından yapılan çalışmalar onun, tercümanların en mükemmellerinden olduğuna işaret etmektedir. Çalışma ve araştırmalarının dışında, kendisi de Grek ilim çevresine dahil olduğu halde, yaptığı tercümelerle Arapları ilmin ilk aşamasından yetkin telif eserler ortaya koymaya sıçratan alimlerin en mükemmellerindedir. Max Mayer Hoff da bu hususu şu sözleriyle teyit etmektedir: “*İlmî bir tarzda eser telif eden ve tercüme yapan ilk yazardır. Bu konudaki dikkat ve ihtimamı modern zamanlarda olduğundan daha az değildi.*” Konuya Huneyn ile başladım çünkü Abbâsiler zamanında tercüme ettiği ve yazdığı eserlerle ilmî seviyede Arapçanın özünü bilen, ilk

alim tabip olması dolayısıyla onu diğerlerine önceledim. Onun kaleme aldığı “el-Ayn”ın mukaddimesinde şöyle der: “Gözünü tedavi etmek isteyen kişi, gözünün yapısını bilmek zorundadır. Bu busun bütün organlardaki acı ve sancuları gidermek ve anormalleşen organın acısını dindirerek normale döndürülmesi için de geçerlidir. Bileşenlerin her birinin tabiatını bilmek, onu oluşturan parçaların kanunlarını bilmekten geçer. Bu yüzden gözün yapısını bilgisini elde etmek isteyen kişi, gözün kaç parçadan oluştuğunu öğrenmelidir. Bu parçalardan her birinin ne yaptığı, neye ihtiyaç duyduğunu, şeklinin nasıl olduğunu, nerede başlayıp nerede bittiğini, gözün neresinde bulunduğunu ve bunları sebepleriyle birlikte bilmelidir.”(Huneyn b. İshak’ın Kitâbu’l-Aşr Makâlât fî’l-Ayn adlı eserinin Mukaddimesinden) Huneyn’in hikmetli sözlerinden bazıları şunlardır: “Her kim bir ilim ve sanat ortaya koyarsa bir ev yapmış gibi olur. Her kim de bu ilmi açıklar ve tefsir ederse o evi swamış gibi olur. Ve her kim de bir evi swar ve onu süpürürse, tıpkı o evi bina etmiş gibi olur.”

Yine, “Her bir zamana uyan bir ilim, adet ve insan türü vardır.” sözü ile “Her kim dünyanın bedbahlığından korkarsa, ahiret saadetine ulaşır.” sözü de ona aittir.

Edip tabiplerden ve bilge filozoflardan birisi de *el-Emîr Ebû Yusuf Yakub b. İshak*’tır. Arap filozof ve Arap hükümdarlar ailesindedir. Babası İshak, Halife el-Mehdi ve Hârûnürreşîd dönemlerinde Kûfe emiriydi. Dedesi el-Eş’as b. Kays da Rasûlullâh s.a.v.’in ashabındandı. Bundan önce Kinde halkının hükümdarıydı. el-Kindî işte bu Kinde soyundan gelmektedir. Kûfe’de doğmuş ve büyümüş, Basra ve Kûfe’de okumuştur. Din ilimleri, felsefe, mantık ve kelâmın yaygınlaştığı, hicri üçüncü, miladi dokuzuncu asırda dönemin bilginlerinden bir tanesi oldu. Devrinin alimlerinin adalet, tevhid, imkân ve nübüvvetle ilgili müzakereleri ve münakaşalarına araştırmalarıyla katılmıştır. Din ve felsefeyi uzlaştırmaya çalışanların ilklerindedir. Akıl konusundaki görüşleri Aristo ve İskender Afrodîsî’nin¹¹ akıl nazariyelerine dayanıyordu.

Kindî’ye göre akıl dört bölüme ayrılmaktaydı. 1. Faal akıl: Bu akıl varlık aleminde akledilen her şeyin illeti olan ilk akıldır ki o da Allah’tır. 2. Bilkuvve akıl: Bu akıldır ki insan ruhundadır. 3. Müstefêd akıl: İnsanın ruhunda bil-fiil bulunan ve alışkanlıklarla kazanılan akıldır. 4. Akl-ı Mübîn: İnsanın bizzat yaptığı fiillerde ortaya çıkan akıldır. el-Kindî, eserleri ve nazariyeleriyle, kendisinden sonra gelen filozof ve alimlerin araştırma sahası ve beşiği olan ilk Arap filozoftur denilebilir. Astronomi, hendese, müzik, felsefe, mantık ve tıp gibi muhtelif ilim ve fen sahalarda eserler vermiştir.

11 İskender Afrodîsî, 4. Yüzyılın ikinci yarısında öldüğü tahmin edilen Aristo’nun yorumcusu bir filozoftur bkz. Mahmut Kaya (2000), “İskender Afrodîsî”, DİA (C: 22, s. 560), TDV Yayınları: İstanbul.

İbnü'n-Nedîm el-Fihrist'inde, İbn Ebî Usaybia ise Tabakat'ın bu eseri zikretmiştir. Yüz yetmişten ziyade sayıya ulaşan kitap ve risalelerinin otuzdan fazlası tıp hakkındadır. Edip ve tabip olarak el-Kindî'nin: "*Tabip Allah'tan korksun ve insanları tehlikeye atmasın, zira canın bir bedeli yoktur.*" sözüünün vasiyetlerindedir. Şunun da belirtmek gerekir ki, bir tabip, hastanın rahatsızlıktan kurtulması ve sıhhat bulması için sadece bir vesiledir. Ayrıca tabip, hastanın telef olmasının ve ölümünün müsebbidir demekten de kaçınılmalıdır. Kindî'nin sözlerinden birisi şöyledir: "*Âkil kişi, bildiğinin üstünde bir bilginin olduğunu kabul eder, bu bakımdan o daima mütevażidir. Câhil ise ilmin sonuna vardığını zanneder, bu yüzden insanlar ondan nefret eder.*" Kindî, edebiyatta, ilim ve tıptaki bilgi ve mahareti kadar şiir de nazmediyordu. İrticalen söylediği beyitlerden bazılarını öğrencisi Ahmed İbnü'd-Tayyib es-Serahsî söylemiştir.

*Kulaklar başları aştı ister yum gözlerini ister aç
Bırak işi gücü bağla ellerinive otur evinin en ücra köşesinde
Elde et yüceliği hükümdarın buzurunda, yoldaş ol bugün yalnızlıkla
Zenginlik yiğitlerin gönlündedir, özündedir insanların azıçlık
İnsan öyle bir varlık ki görür zaruret içinde olanı zengin, servet sahibini de müflis
İşte odur canlı cenaze ve defnedilmemiştir hala
Tadarsa nefis canının istediğini, mideye indirdiklerin korur seni*
el-Kindî'nin medresesinden birçok tabip, alim ve edip mezun olmuştur, bunlardan bazıları şöyledir:

Tabip Ahmed b. et-Tayyib es-Serahsî, edip, alim ve meşhur bir tabipti. Mûcîc zekası, kuvvetli dili ve tatlı üslubu, nahiv ve belağat ilimlerindeki delilleridir. Mu'tezid Billâh el-Büveyhi zamanında hisbe görevini üstlenmiştir. Halife Mu'tezid'in hocası ve danışmanıydı. Fakat Mu'tezid'in halifelîği zamanında h. 286 senesinde, Mu'tazıt'ın yanındaki ulemanın kışkırtmalarıyla önce hapsedilmiş ardından katledilmiştir. el-Kıftî, *Abbâri'l-Hukemâ*'da, İbn Ebî Usaybia *Uyûnu'l-Enbâ*'da bu şekilde zikretmektedir.

Tıp ve edebiyatta meşhur olmuş, şöhreti duyulmuş parlak tabip ediplerden birisi de, Mısırlı edip ve tabip *İbn Rıdvan*'ın çağdaşı *el-Muhtar b. el-Hasan b. Abdun b. Sa'dun b. Butlân el-Bağdâdî*'dir. Hicri beşinci asrın ortaları, 440 senesinde bu iki âlim arasında dönemin tıp camiasını meşgul eden tıbbi ve edebi tartışmalar ve münazaralar olmuştur. Her ikisi de ilim ve edebiyatta birbirlerinden üstün olduğunu iddia ediyordu. İkisinden biri bir kitap yazsa ya da çaresiz bir derde deva bulsa diğeri mutlaka onu bilirdi. Ardı gelmek bilmeyen tartışmalar sonunda araları bozulmuş, birbirlerinin görüşlerini aşağılamaya, fikir ve söylemleriyle birbirlerine zulmetmeye başlamışlardı. Her ikisi de açık deliller getiren edipler ve tabiplerin takipçileriydi. Aralarındaki

mektuplaşmalara rağmen İbn Butlan, H. 454 senesinde İbn Rıdvan ile buluşmak için Mısır'a gitmekten vazgeçti. İbn Butlan, çok tatlı ve zarif kelimeler kullanan tercihe şayan seçkin bir edipti. "Da'vetü'l-Etibbâ" adlı risalesinde yorumladığı, tıbbi ve edebi görüşleri onun yüksek mertebesine işaret etmektedir. Bununla birlikte İbn Rıdvan, felsefe ve onunla alakalı ilimler vesilesiyle daha fazla tıp bilgisine sahipti. Hatta bazı noktalarda İbn Butlan'ın görüşlerini reddediyordu. Bu, İbn Rıdvan'ın çirkin suratlı olmasından da kaynaklanıyordu. Çünkü zenci olmasının yanında güzel bir yüze de sahip değildi. Çirkinliği sebebiyle kendisini ayıplayanlara karşı cevap niteliğinde bir makale dahi kaleme almıştır. Burada erdemli bir tabibin yüzünün güzel olmasının şart olmadığını görüşünü dile getirmiştir. İbn Butlan tabipler vukuatları adını verdiği risalelerinin birinde bu hususu dile getirerek İbn Rıdvan'ı şu sözleriyle tanıtmıştır:

Yüzü ebelere görüldüğünde, ebeler pişmanlıktan geri döndüler

Söylediler fakat söylediklerini sakladılar, keşke biz onu anasının rahminde terketseydik dediler

Ona cinlerin timsahı lakabını veriyorlardı. İbn Butlan Yuvannis adında bir Hıristiyandı. H. 444 senesinde vefat etti. (el-Kıftî)
Burada İbn Butlan'ın çağdaşı tabip İbn Rıdvan'ın bahsi geçti. Bu yüzden onun tıbbi ve edebiyatı hakkında da birkaç söz etmek gerekmektedir. Dinine bağlı, nefsinin terbiye etmiş, hayatı için mücadele vermiş ve kendi kendini yetiştirerek büyümüştür. Kendi hayatı hakkında şöyle diyor: "Eğitimimde zorluk ve sıkıntılara maruz kaldım. Eskilerin kitaplarını çokça okudum ve bunların edebiyatla ilgili olanlarının 5'le, şeriatle (bukukla) ilgili olanlarının ise 10 ile sınırlı kaldığını gördüm. Hipokrat ve Galen'in tıp bilimi üzerine eserleriyle Disagoridis'in Kitâbu'l-Haşâiş'i bunların bir benzeridir. Rufus, Oribasyus ve Pavlus'un eserleri, Kitâbu'l-Hâvî bunlardandır. Eğitim kitaplarına gelince, el-Macisti ve "Medhaller"i, Batlamyus'un "el-Murabba'ı sayılabilir. Bilgelerin kitaplarına gelince, Platon, Aristoteles, İskender ve Muhammed Farabi'nin eserleri sayılabilir. Bunların dışındakilere gelince, ya makul bir fiyata sattım veya sandıklarda sakladım. Bunların satılması saklanması daha iyidir." Kendisinden önce yazılmış kitapları eleştirir, onlar üzerine reddiyeler yazar ve başkalarının görüşlerini tenkit eder ve bu hususta eserler kaleme alırdı. Öyleki Huneyn b. İshak, Filozof ve alim, İmam Ebu'l-Ferec Abdullah b. et-Tayyib ve Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî'nin eserlerini tenkit etmekten geri durmamıştır. Eğitim konusunda: "İlmi kitaptan öğrenmek, kitabı yazandan veya diğer öğreticilerin elinden okumaktan daha iyidir." şeklinde ifade ettiği bir nazariyesi vardır.

İbn Butlan, doğru bir mantık ve sağlam bir üslupla ona reddiye yazmıştır. (bkz. Uyûnu'l-Enbâ, c. 2, s. 101. Burada onu zikretmek mümkün değildir.)

Hastalık belirtilerinin araştırılması, teşhis konulması ve bir tabibin bu hastalıklar için hazırlaması gereken reçeteler hususunda İbn Rıdvân'ın geniş bir bilgi birikimi vardır. Belirtilerini anladıktan sonra hastalığın teşhisinin konulması hakkında şöyle demiştir: *“Hastalıklardan korunmuş sağlıklı bir beden, organlarından her biri mükemmel bir biçimde çalışmıştır. Yani işlevini gerektiği gibi yerine getirir.”*

İbn Rıdvân benzer bir biçimde hastalıkların (*el-‘uyûb*) şöyle anlaşılacağını ifade eder: *“Hastalık, organların şekline, görünüşüne, davranış biçimine ve deri dokusuna dikkat etmek, uzuvların iç ve dış faaliyetlerini kontrol etmekle teşhis edilir. Tıpkı hastanın iştme durumunu anlamak için uzaktan seslenmen ya da görme durumunu öğrenmen için uzak ve yakındaki nesnelere göstermen gibi. Hastanın sözünün açık ve anlaşılır olmasından dilinin sağlıklı olduğunu, ağırlık kaldırma, tutma, kavrama, yürüme ve buna benzer eylemlerle kuvvetini anlarsın. Hastanın yürüyüşünün önden ve arkadan izlemelisin. Sırt üstü yatmasını, ellerini uzatması ve ayaklarını aynı hizaya getirerek dikmesini emretmen gerekmektedir. İşte bu surette, bağırsakların durumu anlaşılabilir. Yine bu şekilde hastanın kalbinin nabızla uyumunu anlarsın. Böbreklerin davranışları ve tavırlarınıdırardan ve insana ait muhtelif salgılardan anlarsın. Eşya hakkında sorular sorarak, anlaması, bir şey emredildiğinde ona itaat etmesi, normal bir insanı harekete geçiren yahut onu durdurmaya yönelten şeylerden de aklını ve zekasını anlarsın. Bu inceleme organların ve ahlakın her biri hakkında bilgi verecektir. Şayet teşhis bilgi ve tecrübeyle (his)mümkün olaksa, muayene etmeden asla hastalık hakkında bir kanaatte bulunma. Şayet belirtiler belli özellikler taşıyan bulgularla ilgiliyse vetanı ile biliniyorsa, o zaman her bir rahatsızlığın tanısını koymak için araştır. Ayrıca hastalığın yeni mi ortaya çıktığını, geçmişte var olup olmadığını ve gelecekte ortaya çıkma durumunuya da sıhbat ve afiyet hususlarını anla.”*

Bir diğer sözü şöyledir: *“Bir hastayı tedavi etmen için çağrıldığında, hastanın rahatsızlığını anlayıncaya kadar ona zarar vermeyecek şeyler yedir. Hastalığını teşhis edince de hemen tedaviye başla. Herhangi bir hastalığı anlamanın yolu, öncelikle hastadan hangi sıvının çıktığını bilmek ve ardından bu sıvının hangi uzuvdan çıktığını anlamaktır. Bu yapıldığında hasta tedavi mümkün olur. İbn Rıdvân'ın vefatı H. 453 senesindedir.*

Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdullah b. Yusuf b. Şibl el-Bağdâdî

İyi bir tabip, güçlü bir şairdir. Tıptan çok edebiyat ve felsefeyle uğraşmıştır. Şiirleri parlak zekasına ve yüksek bir bilgelğine işaret etmektedir. Bağdat'taki kültürel ortamda neş'et etmiş, felsefe ve yaratılış sırları hakkında derin

vukufiyet kesbetmiştir. O, **Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdullah b. Yusuf b. Şibl el-Bağdâdî**'dir. H. 474 senesinden Bağdat'ta vefat etmiştir. Felsefi esintiler taşıyan kasideleri ve varlık âlemi üzerine araştırmaları vardır. Beyitlerindeki derinlik, manalarındaki dikkat ve mefhumunun genişliği dolayısıyla kimilerinin İbn Sînâ'ya nispet ettiğiâşağıdakigüzide kasideler esasen Bağdatlı eş-Şibl'e aittir. Ona ait olan birçok beyit bunu ispatlamaktadır. Bu kasidenin başlangıcı şu şekildedir:

Allah için, ey dönen felek! ya yolcuya katıl ya da buna razı ol

Başlangıcın ardından şöyle devam eder:

Dönüşün ne içindir söyle bize, zihnimizde seninle ilgili belirsizlikler var

Sende fezayı görürüz bu fezadan başka dönen bir feza mı var?

Ruhlar senden mi yükselir, yoksa cisimlerle birlikte helak mı olur?

Çekim sahibi bir dalga mı, yoksa ateş kırmızı zırbaların üzerinde parlak bir demir mi

Sende bir güneş vardır, kısa tüylü kanatlarla şuasını yükselten

Şu şekilde devam eder:

Günah bakımında insanların en şakî olanı, herhangi bir özrü olmayandır

Muhaccele türü bu kaside,sahibinin akli kuvvetine, derin felsefesinin ulaştığı noktalara ve ka'bına işaret etmektedir...

Kardeşi Ahmet için yazdığı mersiye türünde bir kasidesi vardır ki bundan bir parçası şöyledir:

Hüzün ve sürurun da bir sonu vardır, ölüden geriye canlı şeyi kalmaz

Bir kısmı da şu şekildedir:

Bir gencin toprakta çürümesi gibi, hüznün ve gözyaşları da ardından yok olur gider

Keza şöyle der:

Kişinin sağlığı hastalıklara bir yoldur, yokluğun sonu ise bu bekadır

Kendisiyle beslenip ölüp dirildiğimiz, nefisteki hastalığı öldürmek nefis için deva mıdır

Şu sözleriyle noktalar:

İnsanlar mazinin izini taşır, bir kavmin dirilişi değerinin nihayetidir.

Hikmetli sözlerin bazı beyitler şöyledir:

Zaman asil bir insana ihanet ederse, düşmanın kalbi dahi arkadaşını kınar

Bir sözü de şöyledir:

Aşklar için yeiste iki rahatlıktan biri vardır, ne var ki bunlardan bir azaftır

Erise de kemiklerim ve derilerim, yüreğimdeki coşkıyla afiyet bulur, hasretimle teselli bulurum

Kerem sahibinin azizliğini inkar etme, yirtıcı hayvanlar acıktıklarında korkunç olurlar

Tıpla ilgili bize ulaşan eseri bulunmamasına rağmen, onu edip tabipler arasında zikrettik. Zira onun hikmetli sözleri ve etkili şiirlerinde nefisler için en iyi ilacı, akıl için en hayırlı devayı bulduk. İbn Ebî Usaybia onu Iraklı parlak bilge tabiplerinden biri olarak saymaktadır.

Arap coğrafyasının dışında ortaya çıkanlara gelince, şüphesiz onlar memleketlerinde dünyaya geldiler ve ömürlerinin ilk devlerinde okuma yazma ve başlangıç ilimlerini tahsil ettiler. Sonra felsefe, edebiyat ve tıp kaynağından içmek için Irak'a geldiler. İbn Ebî Usaybia, Irak'ta ortaya çıkanların dışında bunlardan yaklaşık 23 tabip ve edibi zikreder. Hayatlarını incelediğim edip, tabip, filozof ve alimlerin çoğunluğunu teşkil eden yaklaşık 82 kişitabiplerden meydana gelmektedir.

Arap coğrafyasının dışında ortaya çıkan tabiplere gelince, şüphesiz bunların tıbbi, edebi, hikemi ve felsefi dehaları kendi dillerinde değil, bilakis sonradanmükemmel bir biçimde öğrendikleri Arapçada ortaya çıkmıştır. Onlar Arapçayı öğrendiler, bu dilde konuştular, dilin usûl, kavâid, sarf, nahiv, bedî ve beyan gibi dallarında derinleştirdiler. Eğer Arap dili olmasaydı, Bağdat'taki kültürel atmosfer ve Abbâsi Devleti bu alimleri teşvik etmiş olmasaydı, ne onlar böyle bir şöhrete sahip olur, ne böyle bir birikim ortaya çıkar ve ne de insanlar onların buluşları, icatları ve kendilerinden öncekilerin bilgilerine yaptığı katkıdan haberdar olurdu. Bu sebeple onları doğdukları memleketlerin alimleri arasında saymak veya oraya nispet etmek büyük bir yanlıştır. Çünkü biz bazı müsteşriklerin bunun yanında batılı ve milliyetçiyazarların kitaplarında, Ebû Bekir er-Râzî'yi Fârisî bir tabip olarak, İbn Sînâ'yı Afganistanlı veya Fârisî bir filozof olarak, Fârâbî'yü babasının Fârisî komutan olması nedeniyle Fârisî nisbesi aldığı için, Türk veya Fârisî bir filozof olarak adlandırıldığını görmekteyiz. Bunun tam zıddı bir kıyaslamaya gittiğimizde şunu görürüz: Amerika Birleşik Devletleri, farklı ırklara mensup bilim adamları, kaşif ve mucitle dolup taşmaktadır. Fakat Amerikan vatandaşlığı onların asıl milli aidiyetlerinin üzerinde bir yer almaktadır. ABD'de yaşayan Alman bir bilim adamı bir şeyi icad ettiğinde, ona Alman mucidin buluşu değil bilakis, Amerikalı bilim adamının buluşu diyorlar. İrlanda asıllı bir Amerikan vatandaşı nobel ödülüne layık görüldüğünde, nobel ödülünü alan kişi için İrlanda asıllı Amerikan vatandaşı denmiyor, aksine Nobel ödülünü Amerikalı bir bilim adamı kazandı deniyor. Bütün övgüler bu gibi Arap alim, edip ve tabipleri doğuran merkeze dönmektedir.

Ebü'l-Hasan Ali b. Rabben et-Taberî

Arap olmayan doktorlardan bir diğeri, Ebu'l-Hasan Ali b. Rabben et-Taberî'dir¹². Taberistan'dan Irak'a gelmiş ve Sâmerrâ kentinde yaşamıştır. İbnü'n-Nedim "el-Fihrist"inde ondan: Ali b. Rabbel (*lam harfi ile*), Arapça ve Farsça yazıyor ve telif ediyordu. Halife el-Mu'tasım tarafından Müslüman edilince, onun yakında adamlarından olmuş ve onun nezdinde üstün bir mevki kazanmış, hatta el-Mütevekkil onu nedimleri arasına almıştır. er-Râzî'ye tıp ilmini öğreten o dur. "*Cabil tabîp tez elden insanı ölüme götürür*" sözü ona aittir. Eserleri arasında Farsça olarak kaleme aldığı "*Firdevsü'l-Hikme*" kitabını en meşhurdur, bu eseri sonradan Arapçaya da tercüme etmiştir. Burada, Fars Edebiyatı, Hint edebiyatı ve tıp bilgisiyle öne çıkmış *Berzeveyh*¹³ denilen Fârisî tabibe atıfta bulunmamız yerinde olacaktır. Kendisi *Kelile ve Dimne*'yi Hindistan'dan getirerek Sanskritçe'den Farsça'ya tercüme etmiş, İslâm'dan önce Fars diyarının hükümdarı olan Kısra Anuşirvan b. Kubad Feyrûz'a takdim etmiştir. Hatip Abdullah b. Mukaffa' bu eseri yüksek bir edebî üslupla Arapçaya çevirmiştir.

Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî (265/865-325/925).

Hikmet ve kimyanın gizemlerini bilen büyük bir tabip, filozof ve âlim Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî, İran şehirlerinden Rey'de dünyaya gelmiştir. Bağdat'taki alimler, tabipler ve ediplerden felsefe, tıp ve edebiyat ilimleritahsil etmiştir. Hocalarının en meşhurlarından bir tanesi, *Firdevsü'l-Hikme* kitabının sahibi Ali b. Rabben et-Taberî'dir. er-Râzî, kendi çağının en mükemmel ve en meşhur tabiplerinden, edip ve alimlerinden bir tanesi olmuştu. Çocukluğundan beri edebiyatı ve akli ilimleri seviyordu. Maişetini kazanmak için ilim öğretiyor, ders veriyor ve bir sanatçı olarak şiir yazıyordu. Gençliğinin ilk yıllarında kuyumculukla uğramış olması, madenlerin özüne ulaşmaya gayret etmesine ve değersiz madenlerden altın gibi kıymetli maden elde etmek üzerinde düşünmesine vesile olmuştur. Mûsikiye karşı bir tutkusu vardı. Kendisi ud çalıyordu. Tabipliğiyle meşhur olduktan sonra bazı hastalarını müzik ile tedavi etmiştir. Ruhbilim ve psikolojideki modern araştırmalar bu türden tedaviyidesteklemektedir. Tıp,

---

12 [bkz. Necip Taylan (1989), "Ali b. Rabben et-Taberî", *DİA* (C: 2, ss. 434-436), TDV Yayınları: İstanbul.]

13 [Hüsrev I. Enûşirvân'ın devrinde tabip Berzeveyh tarafından Hindistan'dan getirilen *Kelile ve Dimne* Pehlevîce'ye tercüme edilmiş, bu tercümenin başında Bezdeveyh'in kaleme aldığı mukaddime, eser İbn Mukaffa' tarafından Arapçaya tercüme edilince, İbn Mukaffa'nın öldürülme sebebi sayılmıştı bkz. İsmail Durmuş (2000), "İbnü'l-Mukaffa", *DİA* (C: 21, s. 132), TDV Yayınları: İstanbul; Hayrani Altıntaş (1994); "Dehriyye", *DİA* (C: 9, s. 108), TDV Yayınları: İstanbul.]

hikmet, felsefe ve mantık ilimlerinde birçok eser telif etmiştir. En meşhur tıp eserleri şunlardır: Tam anlamıyla büyük bir tıp ansiklopedisi kabul edilen *el-Hâvî*. Bu eseri kaleme alırken, kendi kişisel tecrübeleri, kendisinden önceki alim ve tabiplerin tecrübeleri, onların kitapları ve araştırmalarından yararlanmış, eserinde bu hususu [ilmi ahlakın gerektirdiği şekilde] dile getirmekten çekinmemiştir. Tıp sahasında kaleme aldığı eserlerinden bir diğeri, Horasan ve Mâverâünnehir hükümdarı Mansur b. İsmail b. Hakan'a sunduğu "*el-Mansûrî*"dir. İbn Ebî Usaybia, er-Râzî'nin muhtelif ilim ve fen sahalarında kaleme aldığı iki yüzden fazla kitap ve risale zikretmektedir. İbn Ebî Usaybia, onun eserleri arasında, görmenin keyfiyeti hususundaki bir eserden bahseder. Er-Râzî bu eserde görme işleminin gözden çıkan ışınlarla gerçekleşmediğini izah etmiştir. Görmenin nasıl gerçekleştiği hususu İbn Heysem tarafından henüz ortaya konmadan önce er-Râzî, Öklid'in kitabındaki görme ile ilgili tezleri çürütmüştü. Bununla birlikte, el-Hâvî'deki göz cerrahisi ve hastalıkları bahsinde buna işaret eden bir açıklamaya rastlamadık.

Er-Râzî'nin edebi ve hikmetli sözlerinden bazıları şunlardır: "*Hekim, ilaç kullanmadan gıdalarla bir muayeneye muvaffak olursa, mutluluğa ulaşmış olur. Hakikat, tıpta idrak edilmeyen bir gayedir. Mâhir bir doktorun çalışması olmadan kitaplarda önerilen ilaçlar tehlikelidir. Bilge kişilerin kitaplarını çokça okumak ve onların sırrına vakıf olmak, her büyük doktorun hatalarını giderir.*" Diğer sözleri de şöyledir: "*Bir hasta, kendisine güvendiği bir doktora devam etmelidir. Onun hatası, doğrularının yanında çok küçük kalır. Birden çok tabibe muayene olan kişi, neredeyse onların her birinin bir hatasına maruz kalabilir.*" Er-Râzî'nin mantık ilminde reciz üslubunda şiirleri ve Kelam ilminde de kasideleri vardır. Hikmet ilmine ait şu iki beyti, İbn Ebî Usaybia Uyûnu'l-Enbâ'da onun hayatından söz ettiği sırada zikretmiştir:

*Nereye gittiğini bilmeyen biri gibi belaların bana eziyet ettiğini yemin olsun bilemedim
Çürümüş bir beden ve tükenmiş bir cesetten çıktıktan sonra rubun gideceği yer neresidir*
Ebu'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn b. Hindu

Acem diyarında şöhret bulan, tıp, hikmet ve tasavvufta otorite olmuş diğer bir bilgin Ebu'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn b. Hindu'dur. H. 330 senesinde İbnü'l-Humâr adıyla bilinen Ebu'l-Hayr el-Hasan b. Süvâr b. Baba İbn Behnâm'ın öğrencisi olmuştur. İbn Hindu onun en iyi öğrencisi olup hakkında şunları söylemiştir: Mansûr es-Seâlibî kitabı "*Yetîmetü'd-Dehr*"de: "*Edebîyat ve bilimde elde ettiği başarı, temiz ve ince hitabet melekesiyle şiirde zamanının en iyisi, nevâdir ve anlamların formülasyonunda da fazilet sahibi kimselerin en müstesnası*

*olmuş, el-Ferâid ve'l-Kalâid*¹⁴ *i nazma çekmiştir. Belağatli lafızları ıslah etmesi ve uzak amaçları yakınlaştırmasıyla gören ve duyanlara 'Bu da mı bir sibir? Yoksa siz görmüyorsunuz?' [Kur'an-ı Kerim, 52:15] sözünü hatırlatır.*” Ebû Mansûr es-Sa'lebî şöyle der: Bedî kelimesinin manasını ondan önce bu derece hak eden birini asla görmedim. Bu beyitlerin sonundaki sözleri şöyledir:

*Endişelere boğulmuş kalbim bir vecd ile alevlenmiş
Aşk bana gydirmiştir yamalı elbiseler
O denli çekici bir kadın ki, karanlıkta dolunay ondan utanır
Gözüm zina etse onunla, yıkar göz yaşlarım onu*

Ebu'l-Ferec b. Hindu şu iki beyti de inşad etmiştir:

*Bu abuyu gördüğü günden beri sel olup akıtan gözlerinin nesi var diyorlar
Dedim cemalini görmekle gözlerim zina etti fakat göz yaşlarım onu guslettirdi*
Muhtelif vesilelerle bedî ilminde icad ettiği manalardan biri de şöyledir:

*Yanaklarına düşen zülüfler ne Allah korkusu kodu bende ne de ibadet
Ağır ağır yürüyüp paçalarını miske bandıran bir karnca misali*

İbn Sînâ

Edebiyat, hikmet, felsefe ve tıp dehalarından bir tabip ve hekim olup İrân'da yetişmiş ve Arap İmparatorluğu'nun önde gelenleriyle rekabet etmeye başlamıştır. Hala birçok kişi onu kendi milletlerinden ve kendi vatanlarının bir mahsulü olduğunu iddia etmektedir. *el-Kânun, eş-Şifâ* gibi tıp eserlerinin dışında, ne onun edebi kişiliği ne de şahsı hakkında bilgisi olmayanlara onu tanıtacağız. O, er-Reis İbn Sînâ'dır (375/980-425/1026). Şeyhu'r-Reis İbn Sînâ onun lakabıdır. Buhara'daki Afşana'da dünyaya geldi. Şer'î ilimler, tıp ve aklî ilimlerde hüccet olana kadar ilim tahsil etti. Yirmi yaşına geldiğinde bunlarla yetinmeyip, matematik, astronomi, edebiyat ilimlerinedevam etti. Bu münasebetle onun biraz şair ve edip kişiliğinden, biraz da tabipliğinden bahsetmek istiyorum.

İbn Sînâ, özellikle şiir ve nesirde, edebiyatın altın çağında yaşamıştır. Bu yüzyıl, el-Mütenebbi, Ebu'l-Alâ, Bedî'z-Zaman ve Câhız'ın asrıdır. Bu saha oldukça geniştir çünkü tarihçiler ona birçok lakaplar vermiştir. Bunlar arasında, Şeyhu'r-Reis, meşhur tabip, filozof, matematikçi, maddenin özünü araştıran gibi lakapları bulunmakla birlikte edip ve şair vasıfları bulunmaz. İngiliz müsteşrik Brown, İbn Sînâ'yı İranlı şairlerden biri olarak kabul ederken, Alman müsteşrik Ethe ise onu, kadın ve içki üzerine şiirler yazan bir şair ve şarkıcı olarak görür. [Ömer] el-Hayyâm'ın Rubâilerine benzer rubâileri vardır. Ethe, muhtelif kaynaklardan derleyerek İbn Sînâ'nın rubâilerinden 15 kıtayı

14 [Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin eseridir bkz. Tevfik Rüştü Topuzoğlu (2009), "Seâlibî, Ebû Mansûr" DİA (C: 36, s. 237), TDV Yayınları: İstanbul]

ve iki kasidesini ortaya çıkarmıştır. Şiirini incelediğimiz zaman İbn Sînâ'nın büyük bir şair olduğu anlamak mümkündür. Fakat onun bütün vaktini ilmi araştırmalar almış, edebiyat, şiir ve nesirle uğraşması yeteri kadar zaman bulamamıştır. Bununla birlikte, içinde şiire olan sevgi ve temayülünü doyummuştur. Birçok ilmi ve tıbbi kaideyi, mantık, tevhid, gazel, hamâse ve felsefede birçok metinnazmetmiştir. Onun *el-Ayniyye* kasidesi, düşüncesi ve ifade etme konusunda onun üstün yeteneğine işaret etmektedir. Birçoğu onun şiirinde, ifade etmede gösterdiği titizlik ve üslubundaki kuvvetli mütalaa etmiştir. Dolayısıyla İbn Sînâ büyük bir şairdir. Kimi zaman ağlar kimi zaman da ağlatır ve yıkıntıların ve izlerin yasını tutar. el-Habîb, el-Uhûd adlı eserinde tavır bakımından onun bu üslubunu, devrinin şairlerinin gayet ihtişamlı, belağat bakımından açık ve iftihar edilecek derecedeki üslupları ile birleştirir. Kasidelerinin birisinde şöyle der:

Ey dostum! Düşmanlar güzel bir şekilde süslenmeyi bıraktım diye sana haber getirmişler

Ben bir şeye karar verince onu mutlaka yerine getiren kimselerdenim

Gözlerimiz ve ellerimiz bir şeyi yapmaya bir kez karar verdi mi, bizî kınayanları utandırdığımızı görürsün

Harabeler için dökülen gözyaşlarımı ben durdurdum kendiliğinden kurudu

Şöyle devam ediyor:

Görüyorum ki füllerin hakimi düşmüş, her biri hakem olan bir söz duyuyorum zamandan

İhanete uğramış bir üstünlüğü üstünlük görmüyorum

İyilik eksildiğinde eksiklik iyilikte bulundu

Gözlerim bu dünyanın süs ve zîynetinden çevirdi

Öyle bir eve sığındım ki onda nihayet yoktur

Oluşumunu içinde tamamlayan bir kurdun leşi gibi,

Felaketi de saadeti de onun içindedir

Orada nimetlense de onun dışında bir nasipleri yoktur

Belki nimetlenen yaşamlarından bir fayda vardır

Ona sahib olanların zengin, olmayanların ise mahrum olduğu

Fakat sahib olanlar olmayanlar gibi değildir

Şöyle devam eder:

Belağatı ise bana sor onu ben bilirim

Zaman ağızdır ben de onun diliyim

İbn Sînâ'yıkıskananların sayıları artmış ve onu eleştirmiştir. İlim ve fende onun ulaştığı noktaya ulaşamamalarına rağmen onlara karşı kendisini müdafaa etmiştir. Arapça konuşamaması dolayısıyla onu eleştiriyorlardı. Sesini

kestiği ve ağzını tıkadığı kişilerden biri de Ebû Mansûr el-Cübbâî idi. Bir keresinde; “*er-Reis Arapçadaki bütün metinleri asla okuyamamıştır*” dedi. Bu söze sessiz kalamamış ve nitekim bu olay üzerine tepkisini dile getirdiği: “*Belâgata gelince onu bana sor...*” şeklinde başlayan bir kaside nazmetmişti. Tarih ve siyer kitapları onun birçok kasidesini nakletmektedir. Bize ulaşan kasideleri ve beyitlerinin bir kısmını İbn Ebî Usaybia “Uyûnu’l-Enbâ”da kaydetmiştir. Hamâset ve övgü ile ilgili bazı kasidelerini dinleyenler, sanki el-Mütenebbî’den okunan bir kaside dinlediğini zanneder. Onun bazı *gazel* ve *nesib*lerini okuyan bir kişi yine İbn Ebî Rebîa’nın divanını okuyormuş gibi olur.

İbn Sînâ büyük bir akli melekeye sahipti. Tıp, mantık ve felsefede gibi önemli sahalarda öğrendiğiyle ya da elde ettiği üstün bir mevki ile asla yetinmemiş, bunların ötesinde bazı reçeteleri (*ilaç reçetelerini*) şiir olarak nazmedecek kadar aruz ve şiirde yüksek dereceler elde etmiştir. Bununla ilgili şöyle bir rivayet vardır. Vezir Ebû Talib el-Alevî, İbn Sînâ’ya yüzündeki acı veren sivilcelerden muzdarip olduğunu aşağıdaki şu beyitlerle şiir halinde iletmişti:

Mesleğinin hocası efendimiz ve arkadaşısıdır

Allah iktidarını daim eylesin yüzünün üzerinde peyda olan sivilceden şikayet ediyor

Bu dertten kurtulması için Peygamber ve yakınlarının Allah’a olan şükriği gibi ona iyilikte bulun

İbn Sînâ da hastasının şiir halindeki sorusuna, bu dertten kurtulması için ihtiyacı olan devayı şu dizeleriyle cevap vermiştir:

Yüzünde acı veren sivilceleri olana Allah şifa versin ve derdini ondan giderip rahmetiyle ona afiyet bahsetsin

İlaca gelince önce bir ishal geçirilmesi gerekir ki beyitlerimin sonunda bir nüshasını kaydettim

Ense kanını emmesi için ve sülük vurulmalıdır böylece hacemata gerek kalmaz

Etten uzak durması gerekir, sadece hafif etler yiyebilir ve şaraba müdavemeti azaltması gerekir

Hastalık nüksettiği vakit sıkılmış gülsuyu içine istatılmış iğde çiçeği konularak yıkasın

Elbisesinin düğmelerini sıkı bağlamasın, öfkelendiğinde de bağırmasın

Bu ilacı uygulayanlar görecektir ki, hayır görecekler ve hastalık ortadan kalkacaktır

Altın çağlarda doğuda edip tabiplerin sayısı arttı. Onlar meşhur oldukları sırada batıdaki Araplar da uyanışı elden kaçırmamak, temiz ve zengin kaynaktan yararlanmak ve kültür merkezlerinden mümkün olabildiğince istifade etmek için olup bitenleri dikkatle dinliyor ve takip

ediyordu. Batıdan yani Endülüs beldelerinden doğuya yoğun bir akın başladı. Bağdat, Basra, Kûfe, Şam ve Kâhire ulemasının elinde ilim tahsil etmek için batıdan birçok ilim talebesi gelmiştir. Bu öğrenciler üstün başarılar elde ederek beldelerine hikmet, tıp ve edebiyat gibi doğu kültürünü taşıyarak döndüler. Doğudaki müelliflerin kitapları batı bölgelerine ve Endülüs'e bunların ardı sıra ulaşmıştır. İki taraf arasındaki kültürel değişim hacmi artmış, çok geçmeden Endülüs, civardaki Avrupa devletlerinden ve doğudan gelen ilim talebesinin kiblesi haline gelmiştir. Muhtelif ilim ve fen öğrenmek ve sonra beldelerine ilim ve hikmeti taşıyarak dönmek için Endülüs'ten doğu beldelerine giden öğrencilerin sayısı da aynı şekilde artmıştır. Endülüs'te birçok tabip edip ortaya çıkmış, İbn Ebî Usaybia eserinde bunlardan yaklaşık 88 tabip ediptenbahsetmiştir. Çoğunluğu doğudaki ilim adamlarının yolunu takip ederek, muhtelif ilim ve fende bilgi sahibi olmuşlardır. Yine bunların çoğu şiir nazmetmiş, eserler kaleme almıştır.

Abdumelik b. el-Fakih Muhammed b. Mervan b. Zühr el-Eyâdi el-İşbilî

Bunlardan bir tanesi edebiyat, fıkıh ve tıpla meşhur olan Zühr ailesidir. Onların en meşhuru ise Abdumelik b. el-Fakih Muhammed b. Mervan b. Zühr el-Eyâdi el-İşbilî'dir. Babası bir fakih. Ebû Mervân doğuya gitti, Kayrevan ve Mısır'da kaldı. Buralarda tıp eğitimi aldı. Endülüs'e tıp ve edebiyat sahasında bilgin birisi olarak döndü. İşbiliye'de tabiplik yaptı, burada mal ve şöhret kazandı. Kendisini tıp ve edebiyatta maharet sahibi olan oğlu Ebu'l-Alâ Zühr b. Ebû Mervân takip etmiştir. Hastalıkların teşhisinde, muhtelif rahatsızlıkların belirtilerini tanımada ve hastaların ona şikâyetlerini henüz bildirmeden salt bir bakışla rahatsızlığı anlamda, tüplere koyduğu idrar ve salgılara bakmak suretiyle teşhis etmede büyük bir ferasete sahipti. Hastanın nabzına dokunmak suretiyle onun rahatsızlığını anlayabilmekteydi. Murabıtlar Devleti'nin yöneticilerinden el-Mu'tezid b. Abbâd zamanında sözü dinlenensaygın birisiydi. Özgüven sahibi, ilmi ve tıbbıyla saldırgan bir kişiydi. Hatta şöyle bir hikaye anlatılır, Iraklı tacirlerden bir kitap tüccarı Endülüs'e gelirken yanındabirtakım eserler getirmiş bunların içinde İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıb kitabı da varmış. Tâcir, Ebu'l-Alâ b. Zühr'e yakınlaşabilmek amacıyla el-Kânûn'u ona hediye etmişti. Ebu'l-Alâ bu eseri daha önce hiç görmemiştir. Esere inceleyip, içindekileri mütâlaa edince kitabı eleştirmiş, kitabı şöyle bir kenara atarak kütüphanesine bu eseri sokmamıştı...

Yetenekli birisi olup, tıpla ilgili birçok eser telif etmiş, yine birçok şiir nazmetmiş ve kitap yazmıştır. Gazellerinden birinde şöyle der:

Ey sebepsiz yere beni oklayan kişi sen benim kalbimi ancak vurursun bunun da başka bir yolu yoktur

İç kısmı hastalık olan gözlerle beni tedavi eden doktor, zaten senin için hasta bakıcılığı ve hastalıktır

Senden bana bir hayal dahi olsa bana bahşet, o piyasaya sürülen bir mücevherin bile yerini tutar

İnsanlardan Hind'in özelliklerini duydum ki, Hind'i görene kadar bala sabırla bekliyorum

Allah bana Hind'i ve elbiselerini bana gösterince uzaktan uzağa gitmesini istedim

Ebu'l-Alâ Ebû Mervân b. Ebu'l-Alâ b. Zühr¹⁵

Daha sonra Ebu'l-Alâ Ebû Mervân b. Ebu'l-Alâ b. Zühr takip etti. O da aynı şekilde Ebû Mervân Abdulmelik b. Ebu'l-Alâ Zühr b. Ebû Mervân b. Abdulmelik b. Muhammed b. Mervân b. Zühr ismini almıştır. Tıp mesleğini seçmiş fakat edebi sanatlara ilgi göstermemiştir. Filozof İbn Rüşd'un arkadaşıdır. Böbrek taşının çıkarılması ve nefes borusunun açılması yöntemi gibi bazı cerrahi operasyonlar için usûl ve kaideler geliştirmiş ve eserler kaleme almıştır. Tıp sahasındaki en mühim eseri *Kitâbu't-Teysîr fi'l-Müdüvât ve't-Tedbîr*'dir. Bu eseri 1490 yılında Latince'ye tercüme edilmiştir. Avrupalı tabipler 17. yy.'ın sonuna kadar cerrahi ve tıbbi bilgilerinde bu esere müracaat etmeye devam etmişlerdir.

Bu Ebû Mervân, meşhur bir tabip, şair, edebiyatçı ve aynı zamanda saygın bir filozof olan el-Hafid lakaplı Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Mervan b. Ebu'l-Alâ b. Zühr'un babasıdır. Muvahhidler hanedanının sarayında tabiplik yapmıştır. Göz tıbbı üzerine bir risale kaleme almıştır. Ataları gibi o da tıp sahasında seçkin bir kişi olmuş, şiir ve edebiyatta daha yüksek bir başarı göstererek seleflerini geçmiştir. Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş ve hadis dinlemiştir. Edebiyatla uğraşmış, şiir meselesine özel bir itina göstermiş ve bu sahada mükemmel bir konuma yükselmiştir. Bestelenmiş ve şarkıcılar tarafından okunmuş meşhur güfteleri vardır. Sağlam bünyeli sporcu bir kişiliğe sahipti. Mülessimler (Murâbitlar) Hanedanı'nın sonları, Muvahhidler Hanedanı veya diğer adıyla Abdu'l-Mü'min Oğulları Hanedanı'nın başlarında hizmet etmiştir (526/1146-596/1206). Çok eski zamanlarda bestelenip ve yakın zamanlarda da okunan meşhur müveşşahlarından bir parçası şöyledir:

Ey sâkî sanadır şikâyetimçâğırdağ biz seni dıymasan da bizî

Nedim bütün güzelliğiyle ortaya çıktı, her sarboşluğumdan uyandığında eliyle bana şarap içirdi

Badeyi çekti ve eğildi ve bana dört dörtlük içirdi.

15 Mahmut Kaya (1999), "İbn Zühr", *DİA* (C: 20, s. 469-472), TDV Yayınları: İstanbul.

Kendisinden önce yazılanlardan lafız ve manasının inceliği ve tatlılığı bakımından aşağı kalmayan müveşşahâtından bir parçası da şu şekildedir:

Öyle bir genç ki gecenin miski sabahın kâfurdur

Kokuların en kalitelilerini çiçek bahçesiyle döşedi

Daba şafak sökmeden ona içirdim.

Yapraklar arasındaki yaprağın şarkısı ise şafak vaktindeki güneşin kızılığı gibiydi.

İbn Rüşd

Tıp, edebiyat, dil ve felsefede meşhur olanların sonuncusu, el-Kâdî Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd'dür (520/1126-595/1198). Kurtuba'da doğup büyümüş olmasına rağmen O, Endülüs'te yetişen Arap kökenli ailedendir. Din ilimlerini tahsil etti, daha sonra felsefe ve tıbbi öğrenmeye başladı. Ardından Kurtuba ve İşbiliye'de kadılık yaptı. Muvahhidlerhükümdarları el-Mansûr b. Abdu'l-Mü'min'in isteğiyle Aristo'nun kitaplarını şerh ettiği için kendisine Şârih lakabı verilmiştir. Emir onu İbn Tufeyl vasıtasıyla tanımış, ona inâm ve ikramda bulunmuş, maiyetine alarak yakın adamlarından yapmıştır. Bahşedilen bu saygınlık kısa bir süre sonra şaibeye dönüştü. Aristo'nun kitapları üzerine yapılan araştırmalar yaygınlaşması ve İbn Rüşd, Ebû Câfer ez-Zehebî, Bücâye kadısı Fakih Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim ve Ebu'r-Rebî el-Kefif gibi bazı Endülüs ulemasının bu eserler üzerine yaptıkları çalışmalar, bazı dar görüşlü bağınaz alimlerin isyan etmesine sebep oldu. Bu yüzden el-Mansûr, İbn Rüşd gibi birçok alime karşı yapılan kıyam dolayısıyla, onları tutuklamak ve fitne korkusundan ötürü şehir dışına sürmek zorunda kaldı. İbn Rüşd tutuklanarak Kurtuba yakınlarındaki el-Yesana'da mecburi ikamete mahkum edildi. Fakat el-Mansur'un onu affetmesi gecikmedi. İbn Rüşd bundan sonra Merrâkeş'e gitti ve 595 senesinde ölünceye kadar burada yaşadı. Bu uzun araştırmada da ortaya çıktığı gibi İbn Rüşd'ün hayatından anlaşılan şudur ki, onunla Mansûr arasındaki ihtilaf siyasi konjontür gereğiydi. Endülüs'ün içinde bulunduğu ihtilaf ve bölünmelere bakarak, Tavâif-i Mülûk olarak adlandırılan birçok devletin ortaya çıkmasına neyin sebep olduğunu söylemeye gerek bile yoktur. Şüphesiz İbn Rüşd büyük bir filozof, hâzık bir doktor, toplumu ıslah eden bir edip, erkek ve kadın eşitliğinin savunucusuydu. Etkili sözlerinden bir kısmı şöyledir:

"Teşrih (anatomi) ilmiyle uğraşan kişinin Allah'a olan inancı artar." Erkek ve kadın eşitliğiyle ilgili sözlerinden birisi şudur: *"Toplumun refahında her bir ferd kendi payını almalıdır. Kadınlar toplumsal hizmeti yerine getirmeli, erkekler ise devleti yönetmelidir."* Dinle felsefeyi birbirine yaklaştırma gayretinde olan diğer Müslüman alimler gibi o da böyle bir girişimde bulunmuştur. O, felsefeyi

mahlukatın yaratıcıya (*sâni*) delalet etmesi cihetinden bir bakış olarak görüyordu. Onun düşüncesine göre varlık alemi hakkındaki bilgilerimiz mükemmelleştikçe, onu yaratan hakkındaki düşüncelerimiz de kemale erecektir.

Ebu's-Salt Ümeyye b. Abdu'l-Aziz b. Ebu's-Salt

Edebiyatta yıldızı parlayan bir diğer tabip, tıp alanında eseri olmasına rağmen neredeyse hiç bilinmeyenve ömrü boyunca tıp mesleğini icra etmeyen, yaşadığı çağda ulaştığı noktaya başka hiçbir tabibin ulaşamadığı, yine birçok edibin ulaşamadığı edebi bilgiye sahip olup aynı zamanda âlim ve matematikçi Ebu's-Salt Ümeyye b. Abdu'l-Aziz b. Ebu's-Salt'tır. Endülüs doğmuş,âlim olduktan sonra bilgi ve tecrübesini artırmak amacıyla Mısır'a gitmiştir. Fakat burada maruz kaldığı cefa ve sıkıntılar sebebiyle 517 senesinde Endülüs'e dönmek zorunda kalmıştır. Dönüşünden kısa bir süre önce Mısır'da başına gelen bir olay dolayısıyla hapsedilmiştir. 632 yılında Kahire'de yaşanan bu olayı *eş-Şeyh Sedîdü'd-Din el-Mantıkî* şöyle hikaye eder:

Ebü's-Salt'ın hapsedilmesinin sebebi şu olaya dayanmaktadır: bakır dolu bir gemi İskenderiye'ye ulaşmıştı fakat limana yakın bir yerde battı. Gemiye denizin derinliklerinden çıkarmak için bir çıkar yol bulamadılar. Geminin kurtarılması meselesi için o sırada İskenderiye valisi olan el-Efdal b. Emîrü'l-Cüyûş adına Ebu's-Salt'a müracaat edildi.Ebü's-Salt, geminin kurtarılması üzerine bir süre düşündükten sonra çevreyi inceledi ve İskenderiye hakimine, gemi ve içindeki yükü denizin dibinden suyun üzerine çıkarması için gerekli gördüğü bütün aletlerin hazırlanması durumunda gemiyi çıkarabileceği cevabını verdi. Emir onun sözüne şaşırarak sevindi ve bu işi yapmasını istedi. Talep ettiği aletler için hazineden çok paralar sarfedildi. Aletler hazırlandığında batan geminin büyüklüğündeki başka bir gemiye konuldu. Geminin üzerine ipekten sağlam halatlar (İbrişim) bağlandı. Ebü's-Salt, denizcilikte mahir bir grup adama, dalmaları ve halatları batık gemiye sabitlemelerini emretti. Batık gemiyi ve içinde bulunan ağırlıkları çıkarmak için bazı mekanik aletler yaptı ve insanlara bu aletlerle yapmaları gereken şeyi yapmalarını emretti. Onlar bu işi yaparken ibrisim halatları da batığı tecricen yükseltiyordu. Batık gemide olanları kurtarmak amacıyla iplerin önünde tekerlekler bulunmaktaydı. Batık su yüzeyine yakın bir yere kadar kaldırdı. Sonra ibrisim halatlar koptu ve gemi tekrar suyun derinliklerine gömüldü. Ebü's-Salt gemiyi çıkarma düşüncesini ve çıkarmak için yaptığı aletleri dikkatli ve hassas bir biçimde ele almıştı. Fakat kader ona bu konuda yardım etmedi. İskenderiye'deki Emîrü'l-Cüyûş ona, bu başarısız girişim için sarf ettiği mallar dolayısıyla çok kızmıştı. Hapsedilmesini ve hiçbir mazeretinin

dinlenilmemesini emretti. Bazı âyanların ona şefaât etmesiyle serbest kalana kadar tutuklu kalmıştır. Bütün bunlar Ümeyye'nin mühendislik ve teknolojideki maharetine ve bilgisine işâret etmektedir. İbn Ebî Usaybia, İbnü's-Sayrâfî demekle meşhur Şeyh Ebu'l-Kâsım Ali b. Süleyman'ın risâlelerinde şöyle dediğini naklediyor: Tutukluluğu sırasın bana Ebu's-Salt'ın bir notu (*ruk'a*) ulaştı, bu notun sonundakiiki nüsha kaside İskenderiye emiri el-Efdalî'nin meclisinde okunmuştu ki bu iki kasideden ilkinin başlangıcı şu şekildedir:

Güneş senin yanında hiç kalır, koku ise seni batırlatır hatta daha da yücedir.

Tıp alanında bir kitabı olmasına rağmen Ebü's-Salt'ın yetenekleri tıp bilgisinin çok üzerine geçmiştir. Ümeyye Ebu's-Salt hicri 529 senesinde vefat etti. Aşağıdaki beyitlerin kabrine nakşedilmesini vasiyet etmiştir:

Elbisen duvarları bizden alıyordu, oysa biz güneşin üzerinde bulutların cilbablarını görmüş kimseleriz

Şimdi Mısır'da ortaya çıkan edip tabiplere değineceğiz. Bunlardan el-Kıfî ve İbn Ebî Usaybia'nın naklettiği yaklaşık 60 tane saydık. Bunlara Doktor Ahmed İsa, *Kitâbu Zeyli Uyûni'l-Enbâ*'da hicri 7. asırdan yani İbn Ebî Usaybia'nın çağından sonra 30 tabibi daha ekleyerek bu sayıyı artırmıştır. Konuşmamızın başında bunlardan birisi olan Bağdatlı edip ve tabip olan İbn Butlan'a atıfta bulunmuştuk. İbn Butlan diğer adıyla İbn Rıdvan tıp ilmindeki becerisi ve edebiyattaki mükemmelliğiyle meşhur olmuştur.

Efrâyim b. el-Hasan b. İshak b. İbrahim b. Yakub

Dikkat çekici bir husustur ki, hicri 5. asır ve sonrası, tabipliği meslek edinmiş Müslüman ve gayrimüslimler özellikle Yahudi doktorlarla dolup taşmıştır. Bunlar arasında tıp mesleğinin yanında edebiyata yönelenler çok nadir bulunmaktaydı. Hocalarından yalnızca tıp ve diğer bilimleri okuyorlardı. Fakat tıbbî para kazanmak ve onun sayesinde maiyetlerini temin etmek için seçiyorlardı. Onlar tıp kitaplarıyla dolu kütüphaneler ediniyorlardı. Elleri geçen tıp, edebiyat ve diğer ilimlerdeki her türlü kitabı Arapçaya tercüme etmeleri, Arap veya Arap olmayan tabipler ve alimler tarafından telif edilen eserleri istinsah etmeleri için ücret mukabili müstensihler kiralyıyorlardı. Bunlardan birtıbbî Ali b. Rıdvân'dan öğrenen Yahudi tabip, Efrâyim b. el-Hasan b. İshak b. İbrahim b. Yakub'tur. Kitap istinsahına karşı büyük bir ihtimamı ve şiddetli bir arzusu vardı. Öyleki istinsah ettiği eserlerden büyük bir kütüphanesi olmuştur. Evinde müstensihler için özel bir odası vardı ve onlara memnun edecek miktarda ücret ödüyordu. Bu ihtimamı sebebiyle hükümdar ve yöneticiler nezdinde saygın bir konuma elde etmişti. Nadir ilmi ve tıbbî kitaplardan sattığı ve doktorluktan kazandıklarıyla büyük bir servet

elde etti. Sahip olduğu eserlerin propagandasını yapıyordu. Öyleki kütüphanesinden çıkan herbir kitabın Efrâyim'in kütüphanesinden satın alındığının bilinmesi için kendisine mahsus bir mühürle onları mühürlüyordu.

İbn Ebî Usaybia, Efrâyim'in kütüphanesinden aldığı ve onun müstensihlerinden birisinin hatıyla birçok kitaba sahip olduğunu anlatır. Bu müstensih, Muhammed b. Saîd b. Hişâm el-Hacerî'dir. Yine İbn Ebî Usaybia babasının şöyle bir hikayeyi anlattığını nakleder: Iraklı bir adam Mısır'a kütüphanelerden kitap satın almak için gelir. Adamı Tabîp el-Efrâyim'e yönlendirirler. Onunla görüşükten sonra, Efrâyim'in kütüphanesinden yaklaşık on bin cilt kitap seçer. Bu olay el-Efdal b. Emîrû'l-Cüyûş'un valiliği sırasında (Eyyûbî Devleti) meydana gelmiştir. Mesele valinin kulağına gittiğinde, vali kitapların götürülmesine izin vermemiş. Kitapların Mısır diyarında kalmasını, bir tek kitabın dahi Mısır'dan çıkarılmamasını emretmiş. Emir daha sonra Iraklı tacirle anlaştıkları fiyatı sormuş, o meblağı Efrâyim'e kendisi ödemiş ve daha sonra Efrâyim'in kütüphanesindeki bu kitapların tamamının kendi kütüphanesine nakledilmesini, kitapların üzerine de kendi kütüphanesine ait olduğuna işaret eden el-Efdal b. Emîrû'l-Cüyûş mührünü vurdurtmuştur. İbn Ebî Usaybia ve babasının kütüphanesinde, üzerinde Efrâyim Kütüphanesi ismi ve el-Emir el-Efdal lakaplarının bulunduğu çok sayıda kitap bulunmaktaydı. Bununla birlikte, Efrâyim'in ölümünden sonra arkasında, muhtelif ilimlere ait kitaplardan sayıları yaklaşık yirmi bin ciltten fazla zengin bir kütüphane ayrıca mal ve akarat bırakmıştır. Bu devirdeki Yahûdî tabiplerin sayılarının çokluğu sebebiyle, onların şeyhlerinin şeyhine de değinmemiz gerekmektedir. Bu kişi edebiyat, tıp, felsefe ve ilahiyat ilimlerinde şöhret bulmuş olan Ebu İmrân Musa b. Meymûn el-Kurtubî el-Yahûdî'dir. Yahûdî geleneğine göre bir ilim adamı olup, onların dini otoriteleridir. Hatta bu sebepten ötürü Reis Musa olarak da adlandırılmıştır. Tıpta derin bir vukûfiyete malik, felsefe ve tıpta da bilge bir kimseydi. Galen'in kitaplarını 16 ciltte ihtisar etmiştir. el-Melikû'n-Nâsir Salâhu'd-Dîn onu meclislerine alarak kendi özel doktoru yapmıştır. Oğlu el-Melikû'l-Efdal de aynı şekilde onu özel doktoru olarak seçmiştir. Mağrib'e gittiği, burada Müslüman olduğu, hatta Kur'ânı ezberleyip fıkıhla uğraştığı söylenmektedir. Bu olay Abdu'l-Mü'min b. Ali el-Kûmî'nin istilası sırasında Yahudi ve Hıristiyanların kovulmasını emretmesinin bir sonucudur. Müslüman olmaları için belli bir süre vererek onları tehdit etmiş, bir kısmını öldürerek diğerlerinin de mallarını gasp etmiştir. Bu olaydan ötürü, gayrimüslimlerin çoğu Mağrib'ten kaçmış, bir kısmı da gizli gizli dinlerini yaşadıkları halde zahiren Müslüman gibi görünmüşlerdir. İşte İbn Meymun'un, zâhiren Müslüman gibi görünen bu

gruptan olduğu söylenir. Bir görüşe göre isekendilerine yapılan baskıyı kabul etmeyip Müslüman olmadığı için yollar düşerek Mısır'a gelmişti. Fustat şehrinde Yahûdiler arasında yaşamış ve H. 650 senesinde vefat etmiştir. Cesedinin Filistin'deki Taberiye'ye götürülüp, oraya defnedilmesini vasiyet etti. İbn Ebî Usaybia gibi İbnü'l-Kıftî de, onun irtidat edip Yahudiliğe döndüğünü teyit etmektedir.

Mısır ve Şam beldelerinde tıp ve edebiyatta meşhur olan ailelerden bir tanesi Benû Şâkir olarak bilinmektedir. Onların, tıp ve edebiyat gibi muhtelif ilim türlerinin yayılmasında önemli bir yeri vardır. Soyları Kudüs ahalisinden olup sonra Mısır'a yerleşen Ebû Süleyman Dâvud b. Ebu'l-Münnâ b. Ebû Fâne'ye dayanır. Beş oğlu vardı. Onları Kudüs'e ikinci kez götürdüğünde baba, Rum meliki Mary'nin hizmetinde bulunmuştur. Beş oğlunun dördü de, tabip, alim ve edip kimselerdi. Beşincisi ise Ebu'l-Hayr b. Ebû Süleyman Dâvud adında süvari bir savaşçıydı. Onun büyük oğlu Ebû Saîd b. Ebû Süleyman tıp mesleğini icra ediyordu. Melikü'n-nâsır Salâhu'd-dîn ve Melikü'l-Âdil'in hizmetinde bulunmuş, sonra Mısır'a gitmiş ve burada H. 613 senesinde vefat etmiştir. Ebû Saîd'in ikinci kardeşi Muvaffaku'd-dîn Ebû Şâkir ise, tıbbî babası ve ağabeyinden öğrenmişti. O da, kardeşi Ebû Saîd'in vefat ettiği yıl ölmüştür. Üçüncü kardeş de yine bir tabipti ve adı Ebû Nâsır b. Ebû Süleyman'dı. Dördüncüleri de Ebu'l-Fadl b. Ebû Süleyman, yine kardeşleriyle aynı mesleği yani tıbbî meslek edinmişti. Savaşçılığı seçen oğlu Ebu'l-Hayr dışında, Ebu Süleyman Dâvud'un, istisnasız her biri seçkin birer tabip ve çok iyi birer edip olan dört çocuğu olmuştur. Bu ailede tıp ve edebiyatın her iki dalında da otorite, âlim ve hakim olan mükemmel bir örnek Ebû Huleyka adıyla meşhur olmuş, Reşîdü'd-dîn Ebu'l-Vahş b. el-Fâris Ebu'l-Hayr b. Ebû Süleyman'dır. "Benû Şâkir" adı, bu aile ve bu aileden birine öğrenci olmuş veya onları desteklemiş olanlara, el-Hakim Reşîdü'd-dîn Ebû Huleyka'nın amcası el-Hakîm Ebû Şâkir Muvaffaku'd-dîn'in şöhretinden dolayı verilmiştir. Muvaffaku'd-dîn'in Mısır ve Şam diyarlarındaki şöhreti dolayısıyla, onunla herhangi bir bağı olanlar da onun akrabası olmasa dahi *Benû Şâkir* adıyla anılmıştır. Ebû Huleyka edebiyat ve tıpta üstün bir başarı elde etmişti. Her iki bilim dalında da eserler kaleme aldı. Tıp ve edebiyatı babası ile Mısır ve Şam'daki alimlerden öğrendi, şiirler de yazdı. H. 620 senesinde meşhur bir doktor olan Mühezzibü'd-dîn Ebû Saîd adını verdiği oğlu dünyaya geldi. Ebû Huleyka'nın bundan başka aynı şekilde tıp öğrenmiş bu alanda yükselmiş iki oğlu daha olmuştur. Bunlardan Muvaffakü'd-dîn Ebu'l-Hayr göz doktoruydu. Henüz 20 yaşındayken el-Melikü's-sâlih

Necmü'd-dîn için göz hakkında bir eser telif etmiştir. Diğeri ise 'İlmü'd-dîn Ebû Nasr b. Ebû Huleyka'dır.

“Uyûnu'l-enbâ” müellifi İbn Ebî Usaybia, çoğunluğu kendisinden önce ve kendi zamanında Şam bölgesinde yaşamış yaklaşık 60 edebiyatçı tabip kaydetmiştir. Doktor Ahmed İsa da kitabı *Zeylû Uyûnu'l-Enbâ* da bu doktorlara ilaveleryapmıştır.

El-Fârâbî

İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ* da edip tabiplerin başında *Ebu'n-nars el-Fârâbî* yi saymaktadır.

el-Kiftî, kitabı *Târîhu'l-Hükemâ*'da onun adını şu şekilde kaydetmektedir: O, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed Ebû Nasr el-Fârâbî'dir. İbn Ebî Usaybia ise buna ilave olarak, Muhammed b. Muhammed Özeng b. Tarhan Ebû Nasr el-Fârâbî şeklinde Fârâb beldesine nispet ederek kaydetmiştir.

el-Fihrist sahibi İbnü'n-nedîm'e ise şöyle tanıtır: “O, Horasan bölgesindeki Faryâb beldesindedir.” Doğrusu Fârâb'tır, Faryâb değildir. Fârâb, Yâkut el-Hamevî'nin de dediği gibi Seyhun nehrinin doğusunda, Türk beldelerinin kenarındadır. Doğum ve ölüm tarihi şu şekildedir: H. 259/870-339/950. Kendisi zeki bir tabip, parlak bir matematikçi ve filozoftu. Hatta bu yüzden İslâm filozofu veya Muallim-i Sâni olarak adlandırılmıştır. Felsefi, dini ve dil bilimsel kültürde entelektüel birikimi vardı. Yaklaşık H. 310 yılında gittiği Bağdat'ta Ebû Bîşr Mettâ b. Yûnus'tan mantık dersi aldı. Muallim-i Evvel Aristo'nun kitaplarını inceledi ve onları doğru bir biçimde okudu. Böylece felsefe sahasına kaymıştır. Yunan felsefesini tercüme edenlerin büyüklerinden kabul edilir. İbn Ebî Usaybia onu tıbbi özel bir ilgisi olan doktorlar arasında saymaktadır. Fakat alim Doktor İbrahim Mezkur bu görüşü kabul etmemektedir, kitabı *Târîhu'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*'de Fârâbî'den, felsefede hocası Aristo'nun yolunu takip etmiştir. [Mezkur] felsefeyi şu sözleriyle ifade eder: Felsefe adı Yunanca'dır, Arapçaya sonradan girmiştir. Felsefe kelimesi Yunan dilinde bilgelik arayışı anlamına gelmektedir. Felsefe onların dilindeki iki kelimeden "phileo" ve "sophia"dan meydana gelen birleşik bir isimdir. İlki arayış, ikincisi ise bilgelik anlamlarına gelmektedir. Filozof ise felsefeden türemiştir yani felsefede yetkin anlamına gelmektedir. Ebû Nasr'a: “Sen mi yoksa Aristo mu daha bilgili?” diye sorulmuş, o da “Eğer onun zamanında yaşamış olsaydım, en büyük öğrencisi olurdu” şeklinde cevap vermiştir. Fârâbî'nin müziğe karşı üstün bir yeteneği vardı. Onun bu yeteneğini hiçbir tarihçi inkar etmemiştir. Aristoteles felsefesiyle [İslâm felsefesini] birleştirdiği gibi İslâm tasavvuf mezheplerini yaklaştırmaya çalışmıştır. Bu düşüncesinde büyük oranda başarı elde etmiştir. Felsefe ve musikide birçok eser kalem

almıştır. En mühim eserleri, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, diğeri ise *es-Sîretü'l-Fâdıla* olarak bilinmektedir. Burada faziletli şehirlerin sınıflarını tarif etmektedir. Eserlerini, Arapçayı mükemmel bir şekilde öğrendikten sonra ilmi ve edebi bir dille kaleme almıştır. İşte bu surette erdemli bir Arap filozofu ve imamı olmuştur. Yazıları ve şiirlerinde sûfi edebiyatına meyletmektedir. Eserlerinden yapılan alıntılarda çok uzun dua kısımları vardır. Bazı cümleleri şöyledir: “*Ey vâcibü'l-vücut ve ey illetlerin illeti, ey kadîmde mevcut halde mevcut olan senden sapıklığa düşmekten beni korumanı isterim. Razı olduğun işler ve gayelere ulaştır. Allah'ım cümle güzel erdemlerini bana ver. İşlerimi güzel bir netice ile tamamlamayı nasip eyle. İstek ve arzularımda beni başarılı kıl ey doğunun ve batının ilahı.*” Sonra şöyle devam eder: “*Allah'ım bana letafet elbisesini giydir, nebilerin kerâmetini, zenginlerin mutluluğunu ve hükemânın ilmini nasib et. Bilginin aydınlığıyla nefsimi terbiye et. Verdiğin nimetlerin şükürünü eda etmeyi nasip eyle. Hakkı hak bilip ona uymayı ilham et, batılı batıl bilip ona inanmak ve uymaktan bizî sakındır. Nefsimi kirden çamurdan arındır. Şüphesiz sen sebeplerin en yücesisin.*” Bu dua sağlam bir üslupta yazılmış derin manaları ve yüksek edebi kıymeti olan uzun bir metindir.

Sûfilige ait beyitlerinden okuduklarımızın bazıları şu şekildedir:

*Ey faniliğin eri Beka alemine yürümeye inanarak sende yerleştim
Olayın en büyük yönü ise, ben zulmetmeyen ve hükümde adil olan birine yönelmişim
Heybat ey şiirim, onun huzuruna nasıl çıkacağım, azığım az günahım çok olduğu halde
Suçumun karşılığında cezalandırılacaksam ben bir beşerim büyük günahkarların cezası
daha elzemdir
Eğer bir bağışlanacaksam arkasından rahmet, sürekli bir mutluluk ve cennet isterim
Ey fıskıran feyizden meydana gelen cümlemevcutatın sebebi
Gök tabakalarının rabbi, yer ve deniz ortasında bulunan merkez
Ben günahkar sığınan kişi olarak sana dua ettim
Günahkar ve pür kusur kuluna mağrîret et
Ey cümle varlıkların Rabbi, tabiatın kederi ve özlerden olan özümde feyizle beni güzel
ahlaklı kıl*

Fârâbî'nin hikmet ilimleri, felsefe, mantık ve musikî gibi muhtelif ilim ve fende birçok eseri vardır. Eserleri arasında özel olarak tıp sahasında yazılmış bir eserine rastlamadım. En önemli kitapları, *Kitâbu Medîneti'l-Fâzıla*, *Medînetü'l-câbiliyye*, *Medînetü'l-Fâsıkîyye*, *Medînetü'l-Mübeddele*, *Medînetü'd-Dâlle*. Bu eserleri yazmaya Bağdat'ta başlamış, 330 senesinin sonunda onları Şam'a götürerek 331 senesinde eserlerin yazımını tamamlamıştır. Adı geçen bölümleri 337 senesinde Mısır'da tamamlayarak tek bir kitap haline getirmiştir. Araştırmamız onun tıp öğrendiğini fakat tıp mesleğini yapmadığını göstermektedir.

*Sobbetten bir fayda olmadığını ve zamanın kötülüğünü gördüğümde
Her reisın bıkkınlığı vardır her kafanın da bir baş ağrısı vardır
Evime kapandım ve namusumu korumaya çalıştım, izzet-i nefsi de kendime kanaat
edindim*

*Elimle kazandığımı içtim, çünkü elimle kazandığımda üstünlük vardır
Şişelerinden benim nedimlerim vardı, şişelerin şakırtısıyla yetintim*

*Milletin konuşmasından kaçıyorum zira onların sözlerinden bütün topraklar çoraklaştı
Ebu'l-Hakem Ubeydullâh b. el-Muzaffer b. Abdullah el-Bâhilî el-Endelûsî el-
Merrî*

O, Şam'da ortaya çıkan, sonra Bağdat'a ve Basra'ya gidip ardından Şam'a dönerek 549 senesinde vefat eden tabip ve ediptir. Bu zât ediplerin şeyhi Ebu'l-Hakem Ubeydullâh b. el-Muzaffer b. Abdullah el-Bâhilî el-Endelûsî el-Merrî'dir. Hikmet ilimlerinde mümtaz bir kimse, tıp mesleğinde ise maharetli bir zattı. Parlak bir kâtip, nadir görülen bir deha ile şairliğe doğuştan maharetli, şen şakrak, oyun ve eğlenceyi seven bir kimseydi. Udu çok sever ve onu çalar, musikiyi severdi. Hastalarını tedavi ettiği bir de muayenehanesi vardı.

Birçok şiiri olup, özellikle de istihza şiirleri fazladır. Dost ve arkadaşlarının müzikle birlikte söyledikleri kasideleri de vardır. Bestelenen şiirlerinden birinde henüz hayatta olan arkadaşları için yazdığı bir mersiye de vardır. Birçoğu da onu hicveden kasideler söylemiş, o da bu hicivlere daha kötü ve daha çirkin şiirlerle karşılık vermiştir. Bir adet şiir divanı ve dağınık halde bulunan kasideleri vardır.

Henüz ölmemiş olan tabip dostlarından Nasîru'l-Halebî yazdığı mersiyesi şöyledir:

Ey filan kalk ve anlat, Nasîru'l-Halebî öldü

Allah rahmet eylesin fakat, kıyruğu uzundu (vukuatı çoktu)

Mertâlar onun topraktaki kokusunda bep şikâyet etti

Onun yerine keşke kuduz bir köpeği gömselerdi

Milletin bir kısmı bağırır ve kaçışa koyulmuştur

Ölülerden biri de karşı çıkarak en düşük ölü bana komşu oldu diyor,

Doğusu ve batısı arasındaki biçbir yer onu kabul etmedi

Araplarda ve Acemlerde onun kadar kötü bir trynetle sahip ölü yoktur

Ey millet! Şaşkınlık üzerine yaratılmış ne pis adamdır o

Kötü vasıfları kitaplara geçmiştir

Bir kötülük onun sözü, ey bana eziyet eden adambeni geçtin

*Sen bilmiyor muydun ki, ben edebiyat erbabından,nahiv, kimya, mantık ve tababet
eblinden bir hocayım*

İbn Ebî Usaybia'nın, Tabakât'ında "Maarratü'l-beyt" başlığı altında onun bütün bir kasidesini okudum. Orada nedimlerini davet eden ev sahibinin ve evinin uğradığı zarar ve hasardan bahseder. Kaside 82 beyitten meydana gelmektedir. Çağımızda da özel gece toplantılarına yapılan davetlerden hiçbiri bunlarsız olmaz.

Bu devirde Mısır'da birçok edip tabip bulunduğu gibi, Şam, Bağdat ve Mağrib'de de durum aynıdır. Fakat dikkat çeken husus şudur ki, Şam'daki profesyonel tabiplerin çoğu Hıristiyanlardan, bazıları da Yahudilerdendi. Ancak Mısır'daki uzman doktorların çoğunluğu Yahudilerden, bir kısmı ise Hıristiyanlardan meydana gelmekteydi. Bunun sebebi, Şam'daki Hıristiyan tabiplerin tıp eğitimini, Urfa, Kınnesrîn, Nusaybin medreseleri veya daha doğru bir ifadeyle tıp eğitimi verilen Süryani tıp okullarından birinden almalarıydı. İskenderiye'deki Grek ve Roma medreselerinden aktarımda bulunmuşlardır. Nastûrî'lerin Konstantiniye'den İskenderiye'ye kaçışlarından itibaren, takipçileri doğudaki muhtelif beldelere dağılmış ve Antakya, Suriye, Cündişâbur ve Fars diyarlarına Hipokrat ve Galen'in eserlerini götürmüşlerdi. Mısır'a gelen muhacir Yahudi tabiplere gelince, bunların çoğu Endülüs'ten gelmeydi. Bir de Mağrip bölgelerinden gelerek tıp mesleğini seçen ve bu alanda sivrilen Yahudi muhacirler de vardı. Bunlar, hükümdarların ve yöneticilerin saraylarına girmişler, pek çok mal ve büyük servetler edinmişlerdi.

Tıp ve edebiyat, biri diğeri'nin mütemmim cüzü olarak devam etmiştir. Bunlardan biri muteber olduğunda diğeri de muteber olmuştur, bunun aksi de böyledir. Bu sebeple her iki bilim de Arap imparatorluğunun başına gelen sıkınlar ve felaketselere paralel olarak gerilemeye başladı. Bağdat'ın sükûtundan evvel çeşitli alanlardaki bozulmalar ve küçük devletçiklere ayrılma yavaş yavaş devam ediyordu. Cengiz Han'ın torunu Hülâgü'nün 656/1258 senesindeki işgali devleti ortadan kaldırmasının yanında burada filizlenen medeniyeti de beraberinde yok etti. Moğollar ve Tatarlar gasp etmede birbirleriyle yarışıyor. Bu yüzden özellikle Irak'ta güvenlik kordonu kopmuş, küçük devletler yönetimi birbiri ardına takip etmeye başlamış ve o parlak asırlar mazi olmuştur.

680 senesinde Ahmed ismini alan Hülâgü'nün oğlu Teküdar Han zamanında yönetici sınıf İslâm dinini benimsemesine rağmen, 682 senesinde kardeşinin oğlu onu öldürerek yerine geçmiştir. Hülâgü'nün torunları Irakeyn'de ard arda hâkim olmuşlardır. İşte bu İlhanlı devleti, parçalanarak küçük devletçiklere bölünmüştür. Böylece Irakeyn, İslâm'ı kabul eden Gazan b. Argun'un hakimiyeti altına girmiştir. Onu takip edenler de Müslüman olmuştur.

Kendisinden sonra oğlu Muhammed Harbende hâkim olmuştur. Onun zamanında İlhanlı devleti gerilemeye ve çökmeye başlamıştır. Seyyah İbn Battûta Sultan Ebû Saîd'in zamanında H. 722 senesinde Bağdat'ı ziyaret etmiştir. Orada gördüğü yerlerle bazı alimler ve yöneticiler hakkında yazılar kaleme almıştır. Ebû Saîd'in vefatıyla birlikte, 80 yıllık bir hakimiyetin ardından İlhanlı devleti sona erdi. Halifelik devam devam etti ve çekişmeler yeniden başladı. Bunun neticesinde Celâyirliler Devleti kuruldu. Mercan Medresesi Sultan Üveys'in saltanatı zamanında kölesi Mercan'ın emriyle inşa edilmiştir. Mercan Medresesi'nin kalıntıları günümüzde de halen mevcuttur. Sultan Uveys H. 776 senesinde vefat etmiştir. Celâyir devletinin çökmesinin ardında Irakeyn'de yeniden küçük devletçikler ortaya çıktı. Irak birçok sıkıntılara düşer oldu. 795 senesinde Timurleng Bağdat'ı işgal etmiş, yürüyüşüne devam ederek Şam bölgelerine kadar girmiştir. Bağdat ahalisine yaptığı gibi Şam ve ahalisini kılıçtan geçirmiştir. 905 senesinde Fars, Azerbaycan, Kürdistan, Horasan ve Diyar-ı Bekr bölgelerinde hakimiyet kuran, Şah İsmail es-Safevî'nin öncülük ettiği Safevî Devleti ortaya çıktı ve Irak'a saldırdı. Irak'taki bir askeri kendisini davet edince oğlu İbrahim Han'ı oraya vali tayin etti. Osmanlı sultanı Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar Irak, güvenlik bakımından muzdarip ve açgözlü hükümdarların çekişmelerine sahne oldu. Sultan Süleyman, Vezir-i Azam İbrahim Paşa komutasında İstanbul'da bir ordu hazırladı ve ordu 941 senesinde Bağdat'a girdi. Hemen ardından Sultan'ın bizzat kendisi gelerek bir müddet burada kaldı. Bu tarihten itibaren Osmanlı hakimiyeti istikrar bulana kadar Bağdat birkaç kez el değiştirdi. Bağdat kısa bir süreliğine ikinci kez Farsların eline geçti fakat çok geçmeden 1022 senesinde Sultan IV. Murad'ın cülûsunun ilk yıllarında yeniden Osmanlıların eline geçti. Bu zamandan beri 600 yıl boyunca Irak Osmanlı hakimiyeti altında kaldı. Bu çağlarda Irak'ta, ilim, edebiyat ve tıp ilimleri yıkıma uğramıştır. Buna rağmen beldelerdeki toplumsal meselelerde Arapça hakimiyetini sürdürmüştür. Tıp ve edebiyat önceki kuvvetiyle coşkulu yıllarına nispetle yavaş bir ilerleme kaydetmiştir. Fakat özellikle de ortaçağların sonunda Rönesans'la birlikte batı ülkelerindeki göstergeler tersine dönmüştü. Osmanlı hakimiyeti boyunca Arap ülkeleri yarı kısır bir halde kalmıştır. Arap ülkelerinin içinde bulunduğu açmazdan onları kurtaracak hiçbir kimse çıkmadığı gibi Bağdat, Şam, Kahire, Mağrib ve Endülüs'teki bimaristanların hiçbirinde meşhur simalar yetişmemiştir. Bazı mescit ve camilerin mahfilleriyle birkaç medrese dışında eğitim bulunmamaktaydı. Arap beldelerinin tümünde insanlar, altın çağdaki yani el-Mansûr, er-Reşîd ve Me'mûn devirlerindeki alimler, edipler ve tabiplerin tıp ve edebiyat alanında

yazdıkları kitaplara güveniyordu. Böyle tabiplerden birisi “*Tezkiretü'l-ûlâ el-elbâb ve'l-câmi' li'l-acebi'l-ucâb*” kitabıyla meşhur Şam diyarından tabip, bilge ve edip olan Dâvud el-Antâkî'dir (950/1544-1008/1599). Antakya'da doğmuş ve Fârisî bir üstattan mantık, tıp, doğa bilimleri, matematik ve Yunanca'yı öğrenerek bu ilimlerde üstün bir konum elde etmiştir. Mısır'a gelerek Zâhiriye Medresesi'nde bir müddet kalmıştır. Zikredilen kitabının en önemli muhtevalarından birisi, “ahlât-ı erbaa” nazariyesine dair (insan vücuduna ait 4 salgı) açıklama ve tarifleridir. Çeşitli hastalıklar için hazırladığı reçeteler ve muhtelif ilaçları, Arap tıbbı için nispeten karanlık olarak tabir edilebilecek seneler boyunca, tıbbın muhtelif dallarında Huneyn b. İshak'ın *el-Uyûn*'u ve er-Râzi, İbn Sîna ve el-Mecûsî'nin kitaplarından elde etmiştir. Şimdi Dâvud'un çağında yaygın olan edebi üsluptan bir örnek vereceğiz:

Dönemin tarihçilerinden Şihâbu'd-dîn Mahmud el-Hafâcî'ninkaleminden onun hakkında şöyle bir bilgi ulaşmıştır: “er-Reis Davûd el-Hakîm, körler onun sayesinde görür, hastalığı teşhis etmek için nabza bir kere dokunsa sebebini anlar, hastalığın bütün belirtilerini ortaya koyardı. Bütün ilimler hakkında bilgisi vardı. İnsanlar onun inancı konusunda farklı düşüncelere sahiptir. Zındıklığını gizlemek için gözyaşları döktüğü nakledilmektedir. Daha sonra bu mesele hakkındaki yaygaralar çoğalınca Kâbe'ye giderektam bir ihlas ve kalb-i selîm ile hac farızasını yerine getirmiş, Rabbine verdiği sözü tutarakona kavuşmuştur. Biyografisi ilk defa 1258/1838 yılında tab edilmiştir.

Arap ülkeleri Osmanlı hakimiyeti altında tıp ve edebiyat sahalarında böyle bir seyir takip etmiştir. Tıp yalnızca tabiplerle sınırlı kaldığı gibi edebiyat da üzerine karanlık çökmüş bu muhitin tesirindeki edebiyatçılara kalmıştır. Bağdat aydınlanmanın kaynağı olarak varlığıdevam ettirmiş olsa da el-Kâhire onun kaybettiği şeyi gerikazanmak vegörevini üstlenmek için Bağdat'ın yerini almıştır. Bu durum miladi 19. asrın başı, Napolyon'un işgalinin ardından gerçekleşmiştir. Çünkü o, kendileri için zayıflamış fakat inkıraz bulmamış bu medeniyetin mirasından faydalanmak için beraberinde yeni bir kültür, kendi medeniyetinin evlatlarından bilginler ve tabipler getirmiştir. Fakat Böylece ilimler ve fenler aydınlanma çağında Avrupa'ya nakledilmiştir. Avrupalı bilgin ve tarihçilerin de kabul ettiği gibi, ilimler bundan sonra gelişimine ve daha ileri yürüyüşüne devam etmiştir. Onlar bu yeni medeniyeti en başından şekillendirmişlerdi. Mısır'ı işgali sırasında Napolyon, ihtiyacı olan matbaa ve kitap gibi bazı yenilikleri beraberinde Mısır'a getirmiştir. Bu süre içerisinde dergiler ve gazetelerilk nüveyi teşkil etmiştir.Bu nüve, Napolyon'un yenilgiye uğramasından sonra Mısır'ın hâkimi

Büyük Mehmed Ali Paşa tarafından geliştirilmiş ve verimli hale getirilmiştir. Kendisinden önce bırakılanları benimsemiş, Avrupa'ya öğrenciler göndermeye başlamış ve âlim ve tabipleri Mısır'a davet etmiştir. Bunlardan en mühimi çok özel bir vakitte davet edilen Fransız doktor Clot Paşa¹⁶'dır. Çünkü 1830 senesinde taun vebası salgını Mısır'ı kasıp kavurmuş, binlerce insan ölmüştü. Hergün 2000 kişiden fazla insan ölüyordu. O ve yardımcıları işe koyulmuş, bu sayesinde vebanın etkileri engellenmiş ve kurtarılması mümkün olanlar da kurtarılmış, bu sayede Mısır harap ve viran olmaktan kurtulmuştur. Bu vebayı çiçek hastalığı şeklindeki başka bir veba hastalığı takip etti. Bu salgınla da taunla mücadele ettiği gibi mücadele etti. Çalışmadaki ciddiyeti ve ülkenin sağlığı üzerindeki sürekli ihtiyatı onu meşhur etmiştir. Nitekim çok geçmen Ebû Za'bel'de bir tıp okulu kurarak buna bir de hastane ilave etmiştir. Sonra bu iki kurumu 1832'de Kâhire'ye taşıdı ve burada bir de sağlık kurulu oluşturdu. 1858 senesine kadar Kasru'l-Ayney'deki tıp fakültesi ve hastanesinde müfettiş ve Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın özel doktoru olarak kalmıştır. Bu gelişmeler, yeni Fransız doktorların davet edilmesini ve yeni bir kaynaktan beslenmek için Mısırlı öğrencilerin batıya gönderilmesini engellememiştir. Tıp ve diğer bilimleri okuyan ilim adamlarının birçoğu ülkelerine geri dönmüş ve tıp fakültelerinde Mısırlı ve yabancı hocalar tarafından okutulacak kitaplar ve öğrencilerin okuması için de ders kitapları kaleme almışlardır.

Clot Bey, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Şam'a hücumu ve 1832 senesinde burayı fethetmesi sırasında ona eşlik etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu birçok toprağı istila etmeye devam etmiştir. ClotPaşa'nın maiyetinde Kasru'l-Ayney'den mezun olmuş iki tane Mısırlı doktor bulunuyordu bunlar, eş-Şeyh Ali Şûrâ ve onun oğlu eş-Şeyh Abdurrahman'dı. Bu seyahati sırasından o zamanlar Lübnan'da hüküm süren el-Emir eş-Şihâbi'nin yönetimindeki Beyrut, Sayda, Akka, Hayfa ve Cebelü'l-Kermel'e uğradı. Şam'dan Mısır'a dönerken bu kez Kasru'l-Ayney'deki tıp fakültesinden bir grup ona refakat ediyordu.

Onun Şam'da çıkışının akabindeyetkili merciler Suriye bölgesine Fransız, İngiliz ve Amerikan misyonerlerin sevk edilmesine müsamaha gösterdi. Başlangıçta tıp, misyonerlik faaliyetleri için bir alan olarak seçildi. Ülkeye miladi 17. asrın sonunda giren Fransa'nın sevkiyatı bu alanda öncü olmuştur. Bu çalışmalar görünüşte insancıl amaçlar taşıyor, fakat esasında gizliden gizliye Osmanlı hâkimiyetini yıkmayı amaçlıyordu. İnsanlar onların

---

16[Antoine-Barthélemy Clot-Bey]

getirmiş olduğu ilim, fen ve edebiyattan istifa edebilmek için onlarla iletişim kuruyorlardı. Bu gibi topluluklar tıp, edebiyat ve dil eğitimi yapmak için okullar kurulmasına önayak olmuştur. İstanbul'a yakınlığı olanların dışında Arap ülkeleri tabipler bakımından oldukça fakir durumdaydı. Arap ülkeleri de bazı Türk doktorlar veya İstanbul'daki tıp fakültelerinden mezun olmayı başarmış Arap asıllı doktorlar tarafından destekleniyordu. Bu yüzden Beyrut'ta Amerikan tıp enstitüsünün kurulması Arap ülkelerinde güzel bir yankı meydana getirmiştir. Irak, Suriye ve Mısır bölgelerinden birçok öğrenci bu fakülteye girmiştir. Fakültenin kuruluşu 19. yy.'ın ikinci yarısında 1866'da tamamlanmıştı. İstanbul'daki tıp okulunun¹⁷ açılışı da aynı yüzyılın başlarında gerçekleşmişti. Beyrut'taki tıp enstitüsü öğretime ilk açıldığında Arapça ile başlamış ve eğitim 5 yıl boyunca Arapça devam etmişti. Bu arada Arap tıbbi ve ilmine dair birçok terim de kullanılmıştır. Bu enstitüden tabipler, siyasi liderler, edipler ve alimler çıkmıştır. Suriyeli edip ve tabip aynı zamanda bir siyasi lider olan doktor Abdurrahman eş-Şâbender bunlardan biridir. Lübnanlı alim, araştırmacı, tabip, edip ve tarihçi Sâmi Haddâd, Suriyeli siyasi lider ve aynı zamanda hatip olan Doktor Abdurrahman el-Keyyâlî de bunlardandır. Fransız misyonerler, Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerinden etkilenerek 1883'te Beyrut'ta aynı şekilde bir Fransız Tıp Enstitüsünü kurmuşlardır. Hıristiyan Tıp Enstitüsü şeklinde tanınmıştır. Iraklı, Suriyeli, Lübnanlı, Mısırlı ve Kuzey Afrikalı edebiyatçılar, siyasiler, alimlerden seçkin doktorlar mezun olmuştur. Bunların çoğunluğu ortaya koydukları terimler ve sözlüklerle Arap dili ve edebiyatına hizmet etmişlerdir. Lübnanlı Doktor Habib Sâdir ve Iraklı Doktor Hanna Hayyât'ı bunlara örnek gösterebilirim. Çok geçmeden Şam'ın rolü fark edilerek, Arap dilinin öncüleri ve sevenleri İstanbul'un ardından Şam'da da İstanbul'dakinin müfredatında ve eğitim dili Türkçe olan bir tıp fakültesinin kurulması hususunda Osmanlı Devleti'ni ikna edebilmişti. Şam'da bir tıp okulunun kurulması hususunda Sultan Abdulhamid emriyle bir ferman çıkarmıştır. İnşasına 1903 senesinde başlanmış ve Birinci Dünya Savaşının sonuna 1918' kadar devam etti. Savaş yılları boyunca okulun kapıları muvakkaten kapalı kalmıştır. Tıp okulundan 110 tabip ve ona bağlı olan eczacılık fakültesinde ise 152 eczacı öğrenci mezun olmuştur. 1919 senesinde Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra ve Arap halkları uyandığı ve Osmanlı hakimiyetinden kurtulduğunda zaman, tıp ve eczacılık enstitüleri eğitimlerini günümüze kadar Arapça olarak vermek üzere yeniden açıldı. Şam'da bulunan üniversite çeşitli bölümleriyle, bulunduğu

---

17[Mekteb-i Tibbiye-i Şahane]

teknik terimler ve dillerin iftihar vesilesi Arap dilinde telif ettiği, ilmi, edebi ve tıbbi kitaplarıyla Arap toplumlarının bir övünç kaynağı olmuştur.

Irak'a gelince, onun kaderi de yüzyıllarca ecnebilerin hâkimiyeti altında derin bir sessizliğe gömülen diğer Arap ülkelerinininkinden farklı değildir. Fikri karanlık dönemi boyunca Irak, tabip, âlim ve edip eksikliği bakımından diğer Arap ülkelerinden farklı değildi. Bilimsel inceleme yapmak için herhangi bir fakülte bulunmamaktaydı. Bir hukuk okulu ve bizimle alakası olmayan diğer bazı enstitüler bulunmaktaydı. Çünkü tecrit edilmişti ve beklentilerini gerçekleştirme imkânsızdı. Fakat kendi işlerini yapmaktan aciz Arap ülkelerinin çoğunda artmaya başlayan kuvvetli bir uyanma idraki ve Allah'ın verdiği nimetlerin artması, kültürel bir bilincin yayılarak çoğalmasını teşvik etti. Bence Arap halklarının çocuklarını başka ülkelere göndermeleri tıp ve diğer bilimlere ait enstitülerin sayılarını artırmıştır. O vakitler hilafetin başkenti İstanbul'da tıp, edebiyat, hukuk ve diğer bazı modern ilimleri okumak için Irak'ın çeşitli topluluklarından grupların bulunması bunun delilidir. Bunlar ülkelere öğrenim gördükleri bölgelerin dili, kültürü ve bilgisiyle beraber dönmüşlerdir. Hükûmet 1927 yılında Tıp ve Eczacılık Fakültesi kuruluncaya kadar bu kişilerin kendi topraklarını dili ve edebiyatını kullanma konusunda zihinlerinden hiçbir şey geçmemiştir. 1927 senesinde İngilizce olarak tıp eğitimi yapılmak üzere tıp fakültesi kuruldu. Yüzümüzü Mağrib'e döndüğümüzde onlar için Arapçanın önünde duran problemlerdeği Arap ülkelerindeki gibi değildi.

Şimdi Arap ülkelerinin çektiği bu çile ve sıkıntılar sırasında Arap dili ve edebiyatının içinde bulunduğu duruma gelirsek, Türkçe yaygın olarak kullanılan resmi dildi. Öyle ki öğrencilere Arapçayı dahi Türkçe üzerinden öğretiyorlardı. İstanbul'daki tıp fakültesi ve diğer yabancı fakültelerden mezun olan doktorlar arasında Arapça konuşanlar az bulunur hale gelmişti. 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın sonu ile İngiliz ve Fransız işgalleri dönemi boyunca birçok Iraklı doktor toplu halde memleketlerine dönmüştür. Dil ve kültür bakımlarından koşullar değişmiştir. Doğusu ve batısıyla geri kalan Arap ülkeleri için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Bunlardan bir kısmına İngilizler hükmediyor, bir kısmına ise Fransızlar hükmediyordu. Arapça dili, edebiyatı ve diğer ilimleriyle tehdit altındaydı. Araplar neredeyse medeniyet dolu mazilerini unutuyorlardı. Bu büyük miras yalnız Irak'ta değil, yabancı hâkimiyetinden muzdarip olan bütün Arap ülkelerinde unutturulmuştu. Fakat böyle bir miras neden unutturulmuş ve neden Arap ülkeleri mazilerinden kopmaya zorlanmış, neden kendini yetiştirmiş doktorlar ve kültürlü insanlar şiir ve nesir gibi sahalarda edebiyatlarını ve kendi dillerini öğrenmeyi terk

etmişlerdi? Onlar buna zorlanmışlardı ve seçme hakkından mahrum edilmiş olmaları ve zorlu yaşam şartları onları bu duruma sevk etmişti. Irak'a önce Farslar sonra Türkler, onları takiben de İngilizler hükmetmiştir. Şam'a da önce Türkler ardından Fransızlar hâkim olmuş, Mısır'a ise Türkler, Memlûkler sonra Fransızlar onların ardından da İngilizler gelmiştir. Kuzey Afrika için de aynı şeyleri söyleyebilir. Arap yarımadasının diğer bölgelerine gelince, bu bölgelerde Arapça yaygın bir haldeydi. Fakat insanlar bu dili ilim için kullanmıyor, sadece konuşma ve yazışmalarda yaşayan bir sembol olarak kullanıyordu. Genç nesiller başlangıçta babalarının yaklaşımını devam ettiriyorlardı. Eğitililere gelince, onlar sömürgecilerin dillerini öğrenmeye meylediyorlardı. Onları yabancı dilleri öğrenmeye zorlayan şey hayatlarını kazanma düşüncesiydi. Kimi zaman dillerini ihmal etmeleri Kuzey Afrika'da (Mağribü'l-Arabî) meydana geldiği gibi zorlamayla oluyordu. Bazen de ülkesinin dışında çıkmak dilini unutmaması ve başka bir kültürü benimsemesine sebep oluyordu. Bu durum onlarda önemli, saygın ve merkezi bir konumu olan anadilleri, tarihleri ve şereflerini unutturmuştur. Arap halklarının kendi dillerini anlaşılabilir bir biçimde konuşması ve ülkelerinin dilinden uzaklaşması sömürgecileri memnun etmiştir. Bu durum onların tam da istediği şeydi. Aynı ülkenin içinde birçok lehçe ortaya çıkmış, birçok Arapça kelimelerle yabancı kelimeler birbirine girmiştir. Sömürgecilerin amacı, milli hissiyatın emarelerini ve Arap toplumlarının ilimleri ve eserlerini çok yüksek bir medeniyet üdrak etmeyi anlaşılabilir hale getirmektir. Onların esas gayesi yabancı dillerin Arapların ana dili haline gelmesi, ülkenin kendi dilinin de yabancı bir dil haline gelmesiydi. Araplar işte bu şekilde bazen baskı sebebiyle bazen de kendi ülkesinin dilinin göz ardı edilmesi saiki veya yabancılar ve onların dilleriyle karışık yok olmaya zorlanmışlardı. Bu sebeple Arapça her bir beldede özel bir dil ve karışık lehceleri olan bir yapı haline geldi. Arapça kelimeler yabancılarla karışmış veya yabancı bir kelime Arapça haline getirilmiştir. Rahmetli Hafız İbrahim'in de dediği gibi:

Sanki kirlilikten saflığa bir yol ya da Mekke'de ikinci sobbeti yok gibidir

Yetmiş yaması olan bir elbiseyle geldi, renklerin sorunu ise birbirine zıt olmalarıdır

Arapça üstünlüğünü bu şekilde kaybetmiştir. Fakat bu sendeleme çok acı bir zeminde meydana gelmedi. Yara çok derin değildi bu yüzden Osmanlı hâkimiyetinin son bulmasının ardından kırıkların tedavisi ve yaraların iyileşmesi çok sürmedi. Sömürgecilerin ortadan kaldırılmasından sonra Arap ülkeleri İngiliz ve Fransız kâbusundan kurtulmuştur. Bu karanlık yıllar boyunca zaman zaman batı ülkelerinde hürriyeti teneffüs etmiş uykudan uyanmaya hevesli bazı öncüler belirmeye başlamıştır. Arapçayı yeniden

diriltme ve onunla yükselmek için dişlerini sıkıyorlardı. Arapçadaki yabancı dillerden girmiş kelimelere karşı perde arkasından saldırdılar. İlk tohumlar o vakitler sömürgecilerin kırbacı altında olmasına rağmen, köklü miraslarına bağlı kalan Şam bölgesinde ekildi. Arapçanın tıp, diğer ilimler ve edebiyatta temel dil olması için ısrar ettiler. Müzelerindeki ve kütüphanelerinde hazineleri, Arap ülkeleri ve batı dünyasında arşiv ve kütüphaneleri keşfetmek ve Arapçayı yaşatmak için genç ve ihtiyar hevesliler hayatlarını feda etti bu sayede amaçlarına ulaştılar. Arap ülkelerinin taksim edilmesinin ardından kurulan Arap hükümetleri, 1908'den beri İstanbul'daki *Mekteb-i Tibbiyye-i Şâhâne*'nin bir kolu olan Osmanlı tıp medresesinin 1919 senesinde Arap Tıp Enstitüsü adıyla yeniden açılmasını önerdi. Öğrencilerin isteği üzerine dersler Arapça olarak okutulacaktı. Böylece çalışmalar dengeli adımlarla ilerleme başladı. Fakat bu yollar aynı zamandaki kenarlarla doluydu. Geri dönüşü olmayan bir niyetle işe başlandığı için, okul 2 Kanûn Sâni 1919'da açıldı. Arapçanın eğitim dili olması için ısrar etmesiyle bilinen Prof. Dr. Rıza Saîd el-Kehhâl okulun hocası olarak seçilmişti. Tıp enstitüsüne ilk yılda yaklaşık 40 öğrenci kayıt yaptırmıştı. Öğretim için yine bir grup seçkin doktor hocalar getirilmiştir. Bunların başında Prof. Dr. Hamdî el-Hayyât, Prof. Dr. Mürşid Hâtır, Prof. Dr. Cemil İlhânî ve diğerleri gelmektedir. Fakat bu üç âlim önde gelenlerdendir. Bunların görevi kelimeler ortaya koymak, bu kelimeler için sözlükler hazırlamak ve kelimelerden ıstılahlar oluşturmaktır. Böylece işin en başında herhangi bir bedel ödemedi Arapça eğitim dili kabul edildi. Bu çalışmalar sayesinde onlar Arapçanın mahkûm edilemeyeceğini kanıtlamışlardı. Bundan sonra bu heyecan devam etti ve Arap ülkelerinin çeşitli bölgelerinden ilmi merkezler bu direnişi desteklemeye başladı. İlmi ıstılahlar oluşturma akımı, terim üreterek, türeterek ve tıbbın altın çağındaki kitaplara müracaat etmek suretiyle artarak devam etmiştir. Eser telifi ve üretimi artış göstermiştir. Sadece yarım yüzyıl boyunca Arap Tıp Enstitüsü, sağlam ve doğru bir Arapçayla dillerini, edebiyatlarını ve tıbbi öğrenen binlerce talebe mezun etmiştir. Bu öğrenciler ülkelere yayılarak Arapça için yeni bir şafağın doğuşunu müjdelemişlerdir. Şam'daki Arap Bilimler Akademisi ve onun ölümsüz bilim adamlarının başlangıçtan itibaren yol göstermeleri, tıbbi ve ilmi terimleri tartışmalarıyla bu ilk adımları teşvik etmişlerdir. Arap Bilimler Akademisi'nin çıkardığı eserler halen mevcuttur. Bu başarılı adımı göz önüne alarak, enstitünün diğer dallarının açılmasına karar verilmiştir. Eczacılık fakültesi ve Diş hekimliği enstitüleri böylece kuruldu. Bu iki dal için de teknik terimler konuldu, konuyla ilgili eserler kaleme alındı. Enstitünün hocaları ve Arap Bilimler Akademisinin bilim adamları bu iki

enstitüyü de mevcut veya kendi koydukları teknik terimlerle donattılar. Her iki enstitünün açılışı da 1924 senesinin başında olmuştur. Hukuk Fakültesi onun ardına Fen ve Edebiyat Fakülteleri açıldı. Bu fakülteler bir üniversitenin nüvesi olması için eklenmişti, nitekim çok geçmeden Suriye Üniversite'sinin kuruluşu ilan edildi. Bu fakültelerin tamamında dersler Arapça olarak okutuluyordu. Kelimelerden terim üretmek, terhim yani kelimenin sonundan harf düşürmek ve kelime türetmek konusunda istedikleri ve ihtiyaçları olan her şeyi yapmalarına müsamaha gösterilmiştir. Suriye Üniversitesi “*el-Ma’bedü’t-tıbbi’l-arabî*” adı verilen dergiyle taçlandırılmıştır. Bu derginin çıkarılmasındaki amaç Arapçaya hizmet etmek, onu diriltmek, eski ilimleri yenileriyle birleştirmek ve modern bilimin bulduğu sayısız adlandırmalar için yeni terimler üretmektir. Bu dergi yayınlanmasından çok geçmeden Arapça konuşan alimler tarafından sevinçle karşılandı. Mısır, Irak, Lübnan, Filistin ve Kuzey Afrika gibi muhtelif Arap ülkelerinin halklarından alimler ve tabiplerin kürsüleri haline gelmiştir. Arapça araştırmaları ve terminolojisine ömrünü adayan bazı müsteşrikler de aynı şekilde katkıda bulunmuşlardır. Suriye Üniversitesi'nin hocalarından biri olan âlim Prof. Dr. Mürşid Hâtır, vefatına kadar bu derginin idareciliğini ve yazı işleri müdürlüğünü yapmıştır. O, ta’rîbi (*Arapçalaştırma*) yaygınlaştırma projesi, Arap dilinde akademik öğretim ve Arap nesillere modern medeni toplumlar ile birlikte yürürken dillerinin imkanını öğretmede ilk tuğlalarını koyan üniversite hocalarının öncüsü olmuştur. Bu dilden etkilenen ve derin bilgi sahibi olanların başında Prof. Dr. Nazmi el-Kabbânî, eczacı Dr. Salâhu’d-dîn el-Kevâkibî, Dr. Şevket Muvaffak eş-Şattî, Dr. Memduh es-Sabbâğ, Dr. İzzet Mureyzen ve üniversitenin rektörü olduktan sonra Şam’daki Diller Akademisi’nin başkanı olan Prof. Dr. Hüsnî Sebh gelmektedir. Bu alimlerin yaptıkları, terim oluşturma ve kökenlerine dayandırma düzenlemelerinden sonra, ortaya koydukları ilmi terminoloji ile sınırlı kalmamıştır. Bilakis bunları eski kitapların içinden derlemeler yapıyorlar, edebiyat, tıp, kimya ve astronominin temellerini yeniden canlandırıyorlardı. İlimlerin bütün dallarında bilgi sahibi olanlar, Allah’ın şu sözü eşliğinde yol gösteriyorlardı: “Her ilim sahibinin üstünde bir bilen vardır.” Mısır’daki el-Kasru’l-Ayney’in hocalarının vaz etmiş olduğu şeylerden de istifade ediyorlardı. Irak’tan Ab Anistas el-Kermeli, Lübnan’dan Prof. Dr. Emin el-Ma’lûf, Mısır’dan Dr. Muhammed Şeref, Fas’tan Hasan Hüsnî Paşa, Suriye’de yaşayan Prof. Abdulkadir el-Mağribî, Arapça-İngilizce Tıp Sözlüğü ortaya koyan Muhammed Kürd Ali ve el-Emîr Mustafa eş-Şihâbî gibi alimlerden yardım alınmıştır. Elimizde Fransız Dr. Clarval’ın ortaya koymuş olduğu Fransızca tıp sözlüğü bulunmaktadır. Bu eseri Suriye Üniversitesi’nde

hoca olan Prof. Dr. Ahmed Hamdî el-Hayyât, Prof. Dr. Mürşid Hâtır ve Prof. Dr. Salâhu'd-Dîn el-Kevâkibî Arapçaya çevirmiştir. Bu eserin ilk baskısını Fransızca, Latince, İngilizce ve Almanca olmak üzere dört dilde yaptılar. İkinci baskısı ise, yukarıda adı geçen dört dil ile Arapça, İspanyolca ve İtalyanca olarak yapılmıştır. Şam'daki tıp fakültesinin hocalarının vaz ettiği tıbbi ve ilmi terimlerin çoğu, iki kapak arasındaki bu sözlüğe eklenmiştir. Bu yüzden her bir Arap tabibin ihtiyaç duyduğu temel kaynak haline gelmiştir. İşte bunlar, Napolyon'un Mısır'ı işgalinden sonra doğuda ve batıda meydana gelen ilmi canlanmanın ardından Suriye'de 19. yy. ortasından 20. yy.'ın başlarına kadar meydana gelen gelişmelerdir.

Irak'a gelince, kardeşlerine uzak mesafede olması, ulaşım şartlarının zorluğu ve özellikle Osmanlı devri ile İngiltere mandasının ilk yıllarından 1942'ye kadarki dönemde matbuatın azlığı sebebiyle tıp ve edebiyat oldukça fakir bir haldeydi. Irak diplomalı tabiblerin başını, Birinci Dünya Savaşından sonra İstanbul'dan gelenler çekmektedir. Bir elin parmaklarının sayısı kadar olan bu doktorların tıp dilleri, Türkçe, Fransızca ve Arapça karışımı bir şeydi. Bunların başında merhum Prof. Dr. Hâşim el-Vitrî, Dr. İbrahim Âkif el-Âlûsî, Dr. İsmail es-Saffâr, Dr. Sâmi Şevket, Dr. Sâib Şevket, Dr. Fâik Şâkir, Dr. Tevfik Rüşdî, Dr. Celâl el-Azzâvî ve diğer doktorlar gelmektedir. Bunların Arap dili ve edebiyatı bakımından şansları yoktu. Fakat onlar tabiki Arap dilinin dünya dilleri arasında tıp ve diğer bilimlerin okutulduğu bir dil olmasını kalpten diliyorlardı. Bununla birlikte rüzgar her zaman gemilerin istediği şekilde esmez. Irak İngilizlerin işgaline uğramış. Onlarlar birlikte Britanya'dan doktorlar, cerrahlar ve diğer bazı hastalık ihtisas alanları gelmiştir. Arap dili böylece tıptan uzaklaşmış ve Irak'ta Arap tıp çevrelerinde yaygın olan ve anlaşılması zor yabancı kelimeler kullanılmaya başlanmıştır. Fakat, okur yazar grupların özgürlük meltemlerini koklamaları, Arap milliyetçiliği düşüncesinin yayılması ve Arap ülkelerinin diğer bölgelerinde özellikle Mısır ve Şam'da bu kültürü yeniden canlandırma adına yapılanların örnek teşkil etmesinin ehemmiyeti Arapçanın geliştirilmesi fikrini zihinlere yerleştirmiştir. Irak, Arap milliyetçiliğinin takipçisi olma yolunda devam etme çabasında hiç duraksamamıştır. Irak dışında okuyanlar da gayret göstermiş ve fikri ilerlemenin, memleketle bağlar kurmanın ve hakkı söküp alarak sahibine teslim etmenin sonucu olan bilinç ve rehberliğin kıymetinin gerçek anlamını idrak etmişlerdir. Arapçanın propagandası yapılarak Irak'ta da başka Arap ülkelerinde olduğu biçimde fakültelerin kurulması fikri yayıldı. Bu istek, faaliyet ve takipler daha ilk başta tıp ve eczacılık fakülteleri ve diş hekimliğinin kurulmasıyla artamaya başladı. Bütün bunların neticesinde istenilen amaca

ulaşıldı ve böylece bünyesinde tıp, hukuk edebiyat diğer fakülteleri barındıran Âli Beyt Üniversitesi olarak adlandırılan bir üniversite kurma düşüncesi temeline dayanan, tıp fakültesinin kurulmasına karar verildi. 1927 senesinde kuruluşu tamamlanarak aynı yıl eğitime başlandı. Dersleri Arapça ile anlatacak sağlam bir Arap hoca bulunmadığından okulda öğretim İngilizce yapılmaktaydı. Öğretim, İngilizlerin işgali sırasında gelen İngiliz hocalar tarafından yapılmıştır. Eğitim ve araştırmalarda onlara, karışımından nasibini almış, İngilizce öğrenmiş Iraklı bazı doktorlar, yardım ediyordu. Yabancı okullardan mezun olmuş bazı Arap doktorlar da davet edilmiştir. Fakülte güzel bir seyir takip etmiş, bir grup Iraklı doktor buradan mezun olmuştur. Bunlar özellikle batıdaki üniversitelerde ihtisaslarını tamamlamalarının ardından memleketlerine döndükten sonra meslekteki liyakatlerini ispat etmişlerdir. Arapça eğitim meselesinde yetkin birini bulmanın zorluğuna inandıkları için, özellikle de ülkenin içinde bulunduğu durum ve hala çok sayıda doktora ihtiyaç olması dolayısıyla, yöneticiler öğretim dilinin Arapça olmasını düşünmemişlerdi. Bu sebeplerden ötürü, eğitimin Arapça olarak yapılmasını dikkate almaksızın, tıp fakültesinde eğitim dili İngilizce olarak devam etmiştir. Bu yüzden eğitim, Şam dışında Mısır ve Lübnan'daki tıp fakültelerinde de olduğu gibi İngilizce olarak sürdürülmüştür. Arapçanın kelime hazinesinden modern ıstılahlar vaz etmeleri, eski Arap alimler ve tabiplerin kitaplarından ilmi dili temin etmeleri, eser telif etmeleri ve doktor yetiştirmede elde ettikleri üstün başarının bir sonucu olarak Şam'daki tıp eğitimi Arapça olarak kalmıştır. Fakat Arapça Suriye'nin haricinde unutulmuştur. Ortaokullardaki eğitimde Arapça vardı fakat hak ettiği saygı ve merak uyandırıcı önemden arındırılmış bir ders olarak kabul edilmekteydi. İngilizce eğitim de ortaokuldan mezun olan öğrenciler için bu dilde müstakbel bir tıp eğitimine imkan vermiyordu. Bu yüzden öğrenciler daha eğitimlerinin başında büyük zorluklarla karşılaşıyorlardı. Eğitimine ve çalışmalarına sürekli devam ettikten sonra ancak zorlukların üstesinden gelebiliyordu. Tıp fakültesinden mezun olanlar tıp dilini biliyor fakat tıp okuduğu yabancı dilin edebiyatı hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Ancak daha becerikli ve kabiliyetli olduğu kendi dilinin edebiyatına gelince, yalnızca onun hakkındaki her şeyi unutmakla kalmamış, hatta fiil çekimlerini bile unutmuştur. Hele bir de ihtisasını dışarda yapmışsa, konuşmalarında bariz hatalar meydana gelir, muhtemelen ana dilinde ismini unuttuğu bir şeyi yabancı bir kelimeyle ifade eder. Bu sebeple bizim öğrencilerimizin durumu başka Arap ülkelerindeki öğrencilerin durumundan başkadır. Örneğin Mısır'daki bir öğrenci dışa gönderiliyordu ve onlar ana dillerinin edebiyatını,

gamer yapısını, kelime ve cümle bilgisini biliyorlardı. Böylece edebiyatına, gramerine, kelime ve cümle bilgisine hakim olduğu bir yabancı dil ve tahsil etmesi için gönderildiği o dilin bir dalını da öğrenmiş olarak memleketine dönüyordu. Bu yüzden eğer doktor olursa tıpta, fizikte, kimyada ve matematikte kendi ana dilinde düz yazı yazmaktan aciz kalmıyordu. Zaten daha önceden ilk ve orta öğretimin bütün safhalarında okutulmak için Arapçaya tercüme edilmiş yığınla kitap vardı. Arap ülkelerinin çoğunluğu da çocuklarının okutulmasında bu eserlere dayanıyorlardı. Sağlam bir dil, doğru Arapça terimlerden oluşmaktaydı. Mısır ve Suriye'nin dışındaki öğrenciler ise, biraz önce de değindiğim gibi, dil bakımından aşağıda izah edileceği üzere eli boş dönüyordu. Dışarda okumuş biri her şeyini unutmuştur. Bu yüzden entelektüellerin ilmi veya tıbbi bakımdan kendi dilinin edebiyatından, bir hikayesinden veya kasidesinden zevk almaları, kendi milliyetine, milli zevklerine veya geleneklerine istekle bağlı az sayıdaki kişilerin dışında bir makale yazmaları veya bir kitabı tercüme etmeleri çok zor bir hale gelmiştir. Kendi değerlerine önem verenlerin çoğu doğal olarak Suriye'de, Mısır'da ve Lübnan'da ortaya çıkmıştır. Irak da aynı şekildedir fakat biz bu sahada hiçbir zaman bizim dışımızdakiler kadar olamadık. Mesela Mısır'da, günümüze göre oldukça eski olan Hıdivler dönemindeki eski bir tabipten bahsedeceğim. O, dini ve edebi havanın yönelimlerine hükmeden zümrelereydi. Bu doktor İbrahim Hasan Paşa'dır. 1844 senesinde Kahire'de doğdu, Fransa'ya ve Almanya'ya gönderildi ve Berlin'de adli tıp üzerine ihtisas yaptı. Kendi sahasında ve gizli hastalıklar hakkında birçok kitap yazdı. Bütün bunların yanında sağlam bir Arapçayla edebiyat sahasında da yazılar kaleme aldı. Birçok akranı gibi onun da ilk mezuniyeti Kahire'deki Kasru'l-Ayney'den olmuştur. Bu öğrencilerin uzmanlık alanlarındaki üstün başarıları ve bütün vakitlerini ona hasretmelerinin yanında, ilim ve edebiyata da sahiptiler. Çalışma sistemleri ve öğrenim metotları Abbasiler devrinde yaşamış olan, zikrettiğimiz bazı edip tabiplerinkinden farklı değildir. Yirminci yüzyılın başlarına geldiğimizde ise, çeşitli toplumsal değerlerin değişmesi dolayısıyla ve edip tabiplerin sayıları parmakla gösterilecek kadar azalmıştı. Tıp ve edebiyata neredeyse alim ve mühendislerin iştirak ettiği kolektif bir ihtimam ortaya çıkmıştır. Mısır edebiyat, şiir ve tıpta yüksek başarı elde etmek için tercih edilen bereketli topraklardı. Kendilerini Apollo Grubu olarak adlandıran bir topluluk ortaya çıkmıştır. Bunlar, içerisinde doktor, mühendis, âlim ve üniversite hocalarının yazılar yazdığı bir şiir ve edebiyat dergisi çıkarmışlardır. Apollo dergisinin editörlüğünü ve başkanlığını, tıp kitapları ve şiir divanlarıyla bilinen kriminal doktor, edip ve tabip, âlim Ahmed Zeki Ebû Şâdî

üstlenmişti. Onun tıp eserlerinin en meşhuru “*et-Tıbbu ve'l-İlel*”dir. Bu eserin mukaddimesini sabıkan Kahire’deki Mısır Üniversitesi’nde göz hekimi profesörü olan edip alim, Doktor Muhammed Halil Abdulhalik yazmıştır. Bu eserini 911 sayfa olarak orta boyda çıkarmıştır. Şiir divanlarının en meşhuru 1926’da yazdığı “*eş-Şafaku’l-Bâkî*” ve “*Dîvânu Eşi’a ve Zilâl*”dir. Apollo dergisi 1932’de çıkmış, Mısır’da ve diğer Arap ülkelerindeki edebiyatseverlerin ortak noktası haline gelmiştir. Yine, Prof. Dr. Saîd Abduh, Prof. Dr. Mustafa ed-Dîvânî, şair doktor İbrahim Nâcî, dilci ve edip aynı zamanda “*Mu’cemu Şeref*” adıyla bilinen İngilizce-Arapça Tıp Sözlüğünün sahibi Muhammed Şeref, dil araştırmacısı tarihçi ve edebiyatçı Dr. Ahmed İsa edebiyat sahasında eser telif eden ve şiirler yazan edip tabiplerdendir. Mısır’da da edip tabipler vardı, fakat Lübnan’daki edip tabiplerinkullandıkları Arapçalarının sağlamlığı, zenginliği ve kıvraklığı bu dilde yazdıkları kitaplar ve sözlüklerde ortaya çıkmış, bu da onları isimlerinin duyulmasını sağlamıştır. Kütüphanesi, tıp ve edebiyat el yazmaları ve Arap tıp tarihi ile Arap bilim tarihi üzerine yazdıklarıyla meşhur olan âlim edebiyatçı Doktor Sami Haddâd da bunlardandır. Tıp ve edebiyat sahalarında eser verenler arasında Dr. Hanna Gasn, edebiyat ve sağlık kültürü üzerine araştırmaları olan, birçok hayır kuruluşları ve sağlık koruma kurumlarından idarecilik yapan ve rehber eserleri olan Prof. Dr. Mustafa Hâlidî, Prof. Dr. Nikola Feyyâz, İngilizce-Arapça tıp sözlüğü sahibi Prof. Dr. Yusuf Hittî, Dr. Habîb Sâdir ve diğerleri sayılabilir. Fakat bununla birlikte insanları Arapça ilmi ve tıbbi dil araştırmalarına zorlayanlar, Suriye Üniversite’sinin çeşitli fakültelerindeki hocalar olmuştur. İşte bunlar, talan edilmiş ve soyulmuş olan Arapça elyazmaları kütüphanelerinin derinliklerinden onların çıkardıkları kelimeler ve ortaya koydukları terimlerdi. Onların yanında Arap dünyasının doğu ve batısındaki muhtelif bölgelerden alimler seri derlemeleri olmasaydı, bu bilgiler yok olacaktı. Kuzey Afrika’ya gelince, onlar geleceklelerini seyirci konumunda kalmış ve yabancı hakimiyeti altında kalmaya mecbur bırakılmışlardı. Fakat bağlarından kurtulur kurtulmaz derin bir nefes almış, esaret ve sömürgecinin bağlarından kurtulmuş hatta kendi hükümetlerini dahi kurmuşlardır. Böylece kendi gelecekleleri ve anadilleri Arapçanın geleceği için gayret etmeye başladılar. Yüzyıllarca yabancılar ve onların dillerinin hakimiyeti altında kaldığı tarihin izleri silmek adına Araplaştırma dönemi yeniden başladı. Arapçayı ve yabancı dilleri mükemmel bir biçimde bilen kardeşleri Arap alimler ve dil bilginlerinden yardım istemeleri böylece kolaylaşmıştır. Kaybedilen herşeyi aslına döndürmek ve Arapçayı ülkelerinin gerçek dili yapmak için Araplaştırma dönemi işte bu alimlerin eliyle tesis edilmiştir. Kuzey Afrika’da *Dâru’t-*

Ta'rib'de çıkarılan *Mecelletü Lisânü'l-Arabî* dergisi dağınıklığın giderilmesinde yüksek bir konumu haizdir. Ülkedeki herkes bu dergiyi tanımaktaydı. Ülke insanları bağımsızlıklarını zafer tacı ve milli onurla taçlandıran, kitaplarının ve kanunlarının Arapçalaştırılması ve çocuklarının anadilde eğitim almaları gibi yeni gelişmelerle gurur duyar oldular. Fas, Tunus, Cezayir ve Moritanya'da Arapçanın yeniden diriliş devri ve bu devrin başlangıcı asrın 60'lı yıllarında olmuştur.

Irak'a gelince tıp, edebiyat ve muhtelif ilimlerdeki medeni geçmişiyle tatlı bir su kaynağıydı. Bağdat, kütüphanelerinden, alimlerinin ilimlerinden ve tabiplerinin tecrübelerinden istifa etmek isteyen fen, edebiyat ve tıp öğrencilerinin cazibe merkeziydi. Fakat yıldızı söndü, enstitüleri ve kütüphanelerinin payandaları çöktü ve ışığını yitirdi. Bu ışığın sönmesine, ilimden hiçbir şey anlamayan yöneticiler ve yabancı sömürgecilerin tuhaf tazyikleri sebep olmuştur. Onların istedikleri şey, Arapçanın izlerini kaybetmek ve maziden kalan ışıkların şualarında söndürmekti. Fakat Allah bu mirası korudu. Şerefini ve kültürünü geri kazanmak ve medeniyet yürüyüşünde kendisinden önce olan Arap kardeşleriyle birlikte yürümek için başının üzerindeki bu tozları silmesi uzun sürmedi. Asrın başlarında 1930'lar veya bunun biraz öncesinden itibaren Irak, Hintli ve İngilizlerden müteşekkil yabancı doktorların yerini alan tıp ve fen öğrencilerini çağırarak, Arap ülkelerinin edebiyatçı ve doktorlarından başka grupları da ülkeye davet etmiştir. İstanbul'da eğitim gören, tıp, fen ve edebiyat sahalarına meyledenve bunların öncüsü Prof. Dr. Hâşim el-Vitrî de bunlardandır. 1893 senesinde Bağdat'ta doğmuş ve 1918 senesinde İstanbul [Üniversitesi] Tıp Fakültesi'nden mezun olmuştur. Bağdat'taki İngiliz doktorlarla arkadaşlık etmiş ve bu sayede İngilizce konuşmayı öğrenmiştir. Ardından Arapça öğrenimi ve tıp eserlerine yönelmiştir. Öyleki, Bağdat'taki tıp fakültesinde tıp eğitimine eğilmesi, eser telifi ve Arapçaya tercümeğe gösterdiği ihtimam dolayısıyla *Şeyhü'l-Etibba* ismini hak etmiştir. Irak'ta sıhhi tıbbın oluşturulmasında katkıda bulunmuştur. Kuruluşunda Tıp Cemiyeti'ne başkanlık etmiş, tıp fakültesinin dekanlığı ve bu fakültekteki iç hastalıkları öğretimi uhdesine verilmiştir. Irak İlimler Akademisi'nde aktif üye olarak seçilmiştir. Britanya Kraliyet Tıp Fakültesi'nin M.R.C.P.¹⁸ dostu payesini de elde etmiştir. İngilizce karşılıkları olmayan birçok Arapça tıp teriminin yayımlandığı Irak Tıp Fakültesi Dergisi'nin yazı işleri müdürlüğünü de yapmıştır. Yayımladığı ilmi tıp makaleleri sağlam bir Arapça ile yazılmıştır.

---

18 [Membership of the Royal Colleges of Physicians]

Allah rahmet eylesin 19 Kânun-ı Sâni 1961 yılında vefat etti ve Bağdat'ta defnedildi.

Tabip, alim ve edibliğiyle bilinen adli tıp sahasındaki eserleri ve yazılarında kullandığı Arapça tıp terimleriyle katkıda bulunanlardan biri de Dr. Hanna Hayyât'tır. 1921'de Irak hükümetinin ilk sağlık bakanıdır. Beyrut'taki Hıristiyan Tıp Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1883 senesinde doğmuş ve 1922 senesinde sağlık genel müdürlüğüne tayin edilmiştir. 1934-1946 yılları arasında da tıp fakültesinin dekanlığını yapmış ve 30 Nisan 1959 tarihinde ölmüştür.

İlim ve tıp eserleri telifinde meşhur olanlardan bir diğeri de Dr. Davud el-Çelebi'dir. Kendisi tıp mirası kitapları ve Arapça tıp terimlerine önem veren birisiydi. 1879'da doğmuş ve 1909 senesinde Türkiye'deki Haydarpaşa Tıp Fakültesinden mezun olmuştur. Irak ordusunda görev alarak ordunun tıp işlerinden sorumlu müdürlüğünü yapmıştır. Arkasında tıbbi, tarihi ve ilmi birçok elyazmasını ihtiva eden kıymetli bir kütüphane miras bırakmıştır. 1960 yılında vefat etmesinin ardından bu eserlerin birçoğu kaybolmuştur. Kalanları da Musul'daki müzenin kütüphanesine yerleştirilmiştir. Bağdat, Şam ve Kahire'deki İlimler Akademilerine yardımcı üyeliği vardı.

Uzman doktor ve yazar olup Irak'ta tıp mesleği ve eğitimini icra etmiş, 1935'te Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra Irak'a gelmiştir. Çeşitli sağlık kurumlarında çalıştıktan sonra eğitim bakanlığına geçmiştir. Ardından öğretmen yüksek okulunun biyoloji bölümü başkanlığına tayin edilmiştir. Irak İlimler Akademisi'nin aktif üyesiydi. Sağlık mevzularında kitaplar telif etmiş ve bu eserlerinde yabancı dillerde herhangi bir karşılığı olmayan Arapça terimleri kullanmıştır. 1935'te vefat etmiştir. Bu kişi Dr. Şerif Useyrân'dır.

Bir diğeri, aynı şekilde tıp ve edebiyatta büyük bir yeteneği olan, 1871 senesinde Lübnan'da doğan Lübnan asıllı doktordur. Mezuniyetinin ardında tıp mesleğini icra etmiş ve Mısır ordusunda görevlendirilmiştir. Daha sonra Hicaz'a gitmiş ve burada Kral Hüseyin'in hükümeti zamanında doktor tayin edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından, Kral I. Faysal ile birlikte Şam'a gelmiş ve buradaki Suriye Üniversitesi'nin tıp enstitüsünde ders vermeye başlamıştır. Araştırma ve incelemelerde yabancı terimlerin yerine Arapça tıp terimlerinin kullanımını şart koşturmuştur. Bu yüzden Arap dili ve edebiyatında müstesna bir yeri vardır. İşinin ehli bir kimse olup Şam'daki Arap İlimler Akademisi'sine üye seçilmiştir. Hemen akabinde Akademinin dergisinde, tıp enstitüsü dergisinde ve *el-Muktatafu'l-Mısıriyye*'de yazmaya

başlamıştır. Suriye'deki krallık sona erdiğinde generallik rütbesi ile Irak ordusunda tıp işleri müdürü ihsanlarına nail olarak Kral Faysal'a eşlik etmiş ve Irak'a gelmiştir. Emekliye ayrıldıktan sonra 1943'te vefat ettiği Mısır'a dönmüştür.

Araştırmacı Prof. Dr. Nâcî el-Âsîl, 1895 senesinde Bağdat'ta dünyaya geldi. Rüşdiye ve idâdiye eğitimlerini tamamladıktan sonra tıp fakültesine girmek için İstanbul'a gitti. Tıbbı giriş derslerini orada tahsil. Buradaki eğitimini tamamlamadığı için Amerikan Üniversite'sine girmek maksadıyla Beyrut'a geldi. 1916 senesinde Beyrut'taki Tıp Fakültesinden mezun oldu. Bağdat'a döndü fakat diğer doktorlar gibi tıp mesleğini icra etmedi, bilakis Bağdat ve Irak'ın diğer kentlerindeki kütüphaneler ve arşivlerdeki yazmalar üzerine tetkik, inceleme ve araştırma yapmaya başladı. Eser telifi ve yazı işleriyle meşgul oldu, Irak Tarihi Eserler Genel Müdürlüğüne tayin edildi. *Sümer el-İrâkıyye* dergisi araştırma ve yazılarının kürsüsü olmuştur. 1963 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Krallık devrinde Irak hükümetinde Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunmuştur.

Allah rahmet eylesin Dr. İsmail Nâcî, Dr. Muammer Hâlid eş-Şâbender de çağdaş edip tabiplerdendir. Bu ikisi hakkında henüz tamamladığım *Irak'ta Çağdaş Edip Tabipler* başlıklı kitabımızda bilgiler verdik.

Edip tabiplerden bahsi geçen diğer ikisi de Prof. Dr. Muhammed el-Celîlî ve Dr. Abdüllatîf el-Bedrî'dir. Bunların ilki Bağdat Üniversitesi'nde profesörlük kadrosunda hizmet etmiş, Musul Üniversitesi'nin de rektörlüğünü yapmıştır. el-Bedrî'ye de sağlık bakanlığı verilmiş sonra Bağdat Üniversitesi'nin cerrahi bölümünün başkanlığı verilmiş ve halen bu kısmın başkanıdır. Bu bilim adamlarının her ikisi de şu an Irak İlimler Akademisinin aktif üyesidir.

Edip tabiplerden bir diğeri, Arap dili ve edebiyatına ve Arap tıp tarihine âşık olan Prof. Dr. Dâvud Selmân'dır. Bağdat Üniversitesi'nin tıp fakültesinde hocalık yapmış sonra da üniversitenin rektörlüğünü üstlenmiştir.

Bu edip alimlerden bir diğeri Bağdat Üniversitesi'nde hoca olan Prof. Dr. Kemal es-Sâmerrâî'dir.

Edebiyatı önemsemeyen ve onu kolay lokma gören bazı doktorlar vardır. Fakat Arapça onların zannettikleri gibi değildir. Bu durum üniversitelerinde bilimleri yabancı dille okutan diğer Arap hükümetleri kavmiyetçiliğe yöneltmiştir. İşleri ele geçirip dizginleri kavradıktan sonra, onun her şeyinden faydalanma hürriyeti elde edilmiştir. Araplaştırma hareketi, ülke halkının diliyle yani öğeleri ve kurallarıyla bütün ilimlerin zengin bir Arapçayla öğretilmesi sayesinde canlanmıştır. Bu fikri destekleyenler ciddiyet ve itina ile hükümetlerinin yönlendirmesi, maddi ve manevi bakımdan onları

cesaretlendirmeleriyle yollarına devam etmişlerdir. Duraksama olmaksızın konular çıkardılar. Her bir devlet artık güç yetirebildiği şeyleri yapmaya başlamıştı. Arapçaya tercüme evleri kuruldu ve sömürgecilerin Arapçaya yaptıkları anlaşıldıktan sonra çeşitli Arap beldelerinde İlim Akademileri inşa edildi. Bu kıymetli yük yeniden diriliş için insanları gayretlendirmiştir. Zihinlerde, başka milletlerin bizim dilimiz gibi bir dile sahip olmadığı fikrini uyandırdı. Mesela Türkiye, İran, Çin ve Japonya kendi üniversitelerini kurarak ana dillerinde eğitim yapmışlardır. İsrail bile ilk, orta, lise, üniversite ve yükseköğretimde canlı bir dil olması için şekillendirdikleri ve konuşma dili haline getirdikleri kendi dilini kullanmıştır. Ki bu dilin kapsam ve zenginlik bakımından Arapçadan daha aşağı olduğuna şüphe yoktur. Türkçe, Farsça, İbranice ve hatta Latince’de Arapça asıllı bir kelime mutlaka bulunur. İşte İspanyolca, Fransızca ve İngilizce’de aslı Arapça olan kelimeler görürsünüz. Ve bizler, bugün şunlar İngiliz okullarının, şunlar Fransız veya şunlar Rus okullarını takipçileri denildiği gibi, işte bunlar Arap okulunun takipçileridir denilmesini bekliyoruz. Ve bu günün de çok uzak olduğunu zannetmiyoruz. Çünkü modern Arap rönesansının tan vakti olmuştur. Arapçanın şanını ilmi ve teknik bakımlardan bütün sahalarda yükseltmeyi hedefleyen yönelimler ortaya çıkmıştır. Arap üniversitelerinin ihtimam gösterdiği ve onu en öncelikli tasarı haline getirdikleri dev proje bu rönensansın müjdecilerindedir. Bu proje; Arap mirasını ihya etmek ve Arap ülkelerinin her birinde Arapçaya tercüme evleri kurmaktır. Irak, üniversiteler çapında bu projelerden nasibini alanların başında gelmiştir. Projenin yaşatılması ve başarılı olması yolunda fikir ve malzeme verme ve çoğaltmasında hiçbir sınırlamaya gitmemiştir. Bu, çeşitli ilim dallarına ait kitaplardan meydana gelen kütüphanelerindeki kitaplar ve Bağdat’ın medeniyetler ve kültürlerin anası olmasından bu yana alimlerinin ve insanların gayret ve hamiyetlerinin de bir sonucudur.

Araştırmanın Terimleri ve Kaynakları

Dilde, edebiyat ve tıp kavramları, eski ve yeni tanımları, edebiyat ve tıp tarihimizin kaynakları, Emevîler devrinde Arap Dili merkezi, ilmi nesir, Abbâsiler devrinde ilmi Arapça, ülke topraklarının genişliği ve ilmi dilin gelişmesi, yabancı dillerden tercüme eden mütercimlerin ortaya çıkması, altın çağlarda Arap bilimimizin yükselişinin tarihi kaynakları, İbnü’n-Nedîm’in Fihrist’i, el-Beyhakî, el-Kıftî, İbn Ebî Usaybia, ve diğerleri, Batılı tıp tarihçileri, Lucien Leclerc, Antoine Isaac Silvestre de Sacy, Gustav Flügel, Carl Brockelmann, Heninrich Ferdinand Wüstenfeld, Charles Victor Daremberg, Liebert, Herhberg, Otto Fritz Meyerhof, Campbell, Brown,

Müller... İslâm'ın şafağında tıp ve edebiyat, İslâm'ın doğuşunda ve Emeviler devrinde ortaya çıkan edip tabiplerden derlenen veciz sözler, el-Hâris b. Kelde'nin tabipliği ve edipliği, en-Nadr b. el-Hâris, koruyucu Tıbbü'n-nebevi, Emevîler devrinde tıp ve edebiyat, bu devrin bazı tabipleri, edebiyat haricinde tabiplerin tıbbî uzmanlık sahaları, er-Ruha (Odessa) Cündîsâbur Tıp Okulu Harran, Kinnasrîn ve Nusaybin okulları, Abbâsîler devrinde tıbbî ve edebî gelişmeler, fıkıh, hadis ve şiir divanlarının yazımı, İlim ve fen asrının edip tabipleri, edip tıp bilginleri, Abbâsîlerin doğuşundaki kültürel ortamda Süryânîlerin rolü, Bahtîşu ailesi, Yuhanna b. Masevyh, Huneyn b. İshak, iki oğlu, kız kardeşinin oğlu bunlar Grek tıbbını ve biliminin mütercimleridir, dünya filozoflarının reisi, tabip ve şâir el-Kindî, Ahmed b. et-Tayyib es-Serahsî, el-Muhtâr b. Abdûn, İbn Butlân el-Bağdâdî'nin tabipliği ve edipliği, onun çağdaşı İbn Dadvân el-Mısırî ile yatıkları ilmî, tıbbî ve edebî tartışmaları, el-Hüseyn b. Abdullah b. eş-Şibl el-Bağdâdî, Acem diyarından tabipler ve onların asılları hakkında, Araplar ve onların tıbbî, ilmî ve edebî bilgileri hakkında, Aşağıda sıralayacağımız isimleri neden Arapların edip tabipleri adlandırdığımız hakkında: Ali b. Sehl, İbnü't-Taberî, er-Râzî, Ali b. el-Hüseyn b. Hindu, eş-Şeyhu'r-Reîs İbn Sînâ, batı Araplarında ve Endülüs'teki bazı edip tabipler, Âl-i Zühr ailesi, Abdulmelik b. el-Fakîh Muhammed b. Mervân b. Zühr, el-Eyâdî el-İşbilî, İbn Rürşd'ün çağdaşı ve arkadaşı Ebû Mervân Muhammed b. Mervân, Ümeyye b. Abdulaziz b. Ebî es-Salt, mühendis, edip ve tabip, Mısır'daki edip tabipler, Yahûdî tabiplerin çokluğu ve onların uzmanlık alanlarının edebiyattan ayrı olarak yalnızca tıp olması, son nefesinde İslâm'ı kabul etmiş olduğu ortaya çıkanlardan bazıları, ilmî, tıbbî ve edebî kitapları toplamaya gösterdikleri özen ve bunları bir ticârî emtia olarak kullanmaları, Benû Şâkir ve onların muhtelif sanatlara, bilgiye ve ilime gösterdikleri ihtimam ve Mısır ve Şam'da adlarının duyulması, Bilâdü's-Şâm'ın edip tabipleri, muallim-i sâni filozof el-Fârâbî. Tıp ilmi meslek edinilmiş midir? Şam'ın edip tabiplerinden Ebu'l-Hakem Abdullah el-Bâhilî el-Endelûsî el-Murrî'nin edipliğinden, filozofluğundan ve şiirlerinden bir paça. Şam'daki edip tabilerin çoğunluğu neden Hıristiyanlardandı? Bağdat'ın düşüşünün ardından Arap beldelerinde meydana gelen felâketler, bilim, edebiyat ve tıp ilminin seyrinin bozulması, Hülâgu'dan sonra küçük devletçiklerin yönetimi altında tıp ve edebiyat, Osmanlı işgali altında Arap beldeleri, ülkenin doğusundan batısına kadar yayılan ilmî kaos, Batı, Arab'ın mirasına önem veriyor, müsteşriklerin ve misyonerlerin faaliyetleri, Dâvud el-Antâkî gibi bazı örnek doktorların ortaya çıkışı, kendisi ve kendisinden öncekilerin hayat hikayeleri, Arap ülkelerini karmaşalar sallıyor, Kâhire, Napolyon darbesinden

sonra Bağdat'ın mazideki kaderine uyanıyor, Mısır ve Şam bölgelerinde ilmî araştırmalar ve açılımlar başlıyor, misyonelerlik faaliyetleri, ilmî ilerlemedeki rolü, Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi ve buradaki Fransız Cizvit Tıp Fakültesi, doğu ve batı Arap ülkelerinde Arapçanın ecnebî diller karşısındaki konumu, Dımaşk'taki Arap Tıp Enstitüsü, buradaki Arap Bilimler Akademisi, bu iki kuruluşun ilmî Arapça ve edebiyata yaptıkları katkı, Arap kültürünü ihya yolunda gayret sarfeden büyük âlimler, Osmanlılar, İngiliz mandası ve istiklal dönemlerinde Irak'ta tıp ve edebiyat, bu devirlerde Mısır'da, Suriye'de, Lübnan'da, Irak'ta, Mağrip'te, yaşamış edip tabipler, Arap Milliyetçiliğinin rolü ve yayılması, Arap dili ne zamanlar bir dünya dili olacak ve ne zaman dilimiz bağımsız bir dil, milli okullarımız da bağımsız birer ilim ve bilgi mercii olacak, ne zaman?

KAYNAKLAR

- FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Ya'kûb (1913), *el-Kâmûsu'l-Mubît* (2 cilt), el-Mektebetü'l-Hüseyniyye el-Mısriyye: Kahire.
- ĞARBÂL, Muhammed Şefik (1965), "el-Coğrafya", *el-Mevsûatu'l-Arabiyyetü'l-Miyyessera*, el-Mektebetü'l-Asriye: Kâhire.
- RÎFÂÎ, Ahmed Ferîd (1927), *Asru'l-Me'mûn*, (C:I), Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye: Kahire.
- HAYRULLAH, Emin Es'ad (1945), *Târîhu't-Tıbbu'l-Arabî*, el-Matbaatü'l-Amerikâniyye: Beyrut.
- EL-MUNTASIR, Abdulhalim (1974), "Hasâisu'l-Luğati'l-Arabiyye fi't-Ta'bîri'l-İlmî", *Mecelletü'l-Lisâni'l-Arabî* (S: 11/1 ss. 311-322), Dârü't-Ta'rib: Ribat.
- İBN EBÎ USAYBÎA (1882), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ* (Haz. August Müller)¹⁹, Kahire.
- EL-KİFTÎ, Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf (1908), *İhbârü'l-Ulemâ' bi-Abbâri'l-Hukemâ'*, Matbaatu's-Saâde: Mısır.
- MAZHAR, İsmail (1938), Teessürü's-Sekâfeti'l-Arabiyye bi's-Sekâfeti'l-Yûnâniyye, *Nüvâbü'l-Mecîde mine's-Sekâfeti'l-İslâmiyye* (Ed. Zeki Muhammed Hasan, Abdulvahhâb Azzam vd.), el-Muktataf: Kâhire, ss. 29-60.

19 [İmruülkays İbnü't-Tahhân takma adıyla müsteşrik August Müller tarafından ilk defa Kâhire'de yayımlanmıştır bkz. Mahmut Kaya (1999), "İbn Ebû Usaybia", *DİA* (C: 19, ss. 445-46), TDV Yayınları: İstanbul.]

LECLERC, Lucien (1876), *Târîhu't-Tıbbu'l-Arabî* [Hitoire de la Medecine Arabe], Libraire Des Societes Asiatiques: Paris.

İBNÜ'N-NEDÎM (1348), *el-Fibrîst*, Matbaatu'r-Rahmâniyye: Kahire.

EL-HUDAYRÎ, Mahmud Muhammed (Ed.) (1952), *el-Kitâbü'z-Zehabi li'l-Mebrecâni'l-Elfey Li-zikrâ İbn Sînâ 20-28 Mart 1952 Bağdat*, Câmîatü'd-Düveli'l-Arabiyye: Kahire, ss. 69-463.

Aldo Meili (1962) *el-İlmu İnde'l-Arab ve Eseruhu fi Tetavvuri'l-İlmi'l-Âlemi* (Ar. Çev. Abdullah en-Neccâr ve Muhammed Yusuf Musa), Dâru'l-Kalem: Kâhire.

EL-ENDELÛSÎ, el-Kâdi Ebi'l-KâsımSâid b. Ahmed b. Sâid (1912), *Kitâbü Tabakâti'l-Ümem* (Haz. Louis Cheikho), el-Matbaatü'l-Katolikiyye: Beyrut.

EL-BEYHAKÎ, Ali b. Zeyd (1946), *Târîhu Hukemâi'l-İslâm* (Haz. Muhammed Kürd Ali), Matbaatu't-Terakkî:Dımaşk.

TAVKÂN, Kadri Hafız (1936), "el-Eseru'l-İlmî li'l-Hadâratî'l-İslâmiyye ve A'zamu Ulemâihâ", *Nevâbihu Mecâde mine's-Sekâfeti'l-İslâmiyye*, Dârül-Muktataf: el-Kâhire, ss. 61-124.

HUNEYN B. İSHAK (1928), *Kitâbu'l-Aşri Makâlât fi'l-Ayn el-Mensûb Li-Huneyn b. İshâk (194-264)*, (Haz. Max Mayerhof, Matbaatu'l-Emîriyye: el-Kâhire.

EL-ALAVCÎ, Abdulhamid (1970), *Târîhu't-Tıbbi'l-İrâkî*, Matbaatu'l-Maârif: Bağdat.

İBNU'L-KÂZERÛNÎ (1970), *Muhtasarü't-Târîh*, (Haz. Mustafa Cevad), Matbaatu'l-Hukûme: Bağdat

A.Ş. (Müstear) (1913), "Meşâhirü Küttâbi'l-İrâk", *Mecelletü Lügati'l-Arab*, (C: 11/1, ss. 511-515), Matbaatu'l-Edeb: Bağdat.

AHMED, İsa (1942), *Mu'cemu'l-Etibbâ, Zeylu Uyûnu'l-Enbâ, li-İbn Ebi Usaybia*, Matbaatü Fethullah İlyas Nuri ve Evlâduhû: Mısır.

HADDÂD, Sâmi İbrahim, (1936), *Meâsiru'l-Arab fi'l-'Ulûmi't-Tıbbiyye*, Matbaatü'r-Reyhânî: Beyrut.

SARTON, George (1957), *Târîhu'l-İlm* (Ar. Çev. Heyet), Dâru'l-Maârif: Kahire.

EL-MA'LÛF, General Dr. Emin Paşa (1934), "Tevhîdu'l-Mustalahât", *Mecelletü'l-Ma'bedi't-Tıbbiyyi'l-Arabî* (S. 9/1, 2, 3), Matbaatü'l-Câmîati's-Suriye: Şam, ss. 51-59; ss. 117-124; ss. 177-182.